

Recenzije i prikazi

Marko Vučetić

Filozofija egzistencije Cornelia Fabra

Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
2008.

»Svi ljudi po naravi teže ka znanju« – rečenica koja nam je svima poznata u toj mjeri da bi je čak mogli nazvati izrekom. Stoga ne čudi što svaki put kada uzmemo novu knjigu u ruku postavimo sebi pitanje: što će nam ova knjiga otkriti, što ćemo novo naučiti, koje ćemo novo znanje usvojiti? Drugim riječima, uvijek tražimo novu spoznaju koja će zadovoljiti našu naravnu žeđ za znanjem. Pred nama se nalazi knjiga *Filozofija egzistencije Cornelia Fabra* i, naravno, postavlja se pitanje što nam ona novo može ponuditi.

Za početak nudi nam poznanstvo s jednim od najznačajnijih i najutjecajnijih talijanskih filozofa 20. st. – Corneliom Fabrom. Fabro je poznat kao egzistencijalist koji je na osebujan način tematizirao razna filozofska pitanja kao što je pitanje ljudske egzistencije, ateizma, slobode, duše, spoznaje itd.

S druge strane, knjiga nam izlaže jednu drugačiju filozofiju egzistencije, filozofiju egzistencije koju Vučetić naziva »filozofijom metafizičkog egzistencijalizma« (str. 131.) pritom objašnjavajući da uzrok tog naziva leži u činjenici što Fabrov egzistencijalizam ima naglašenu metafizičku dimenziju. Naime, Fabrova filozofija egzistencijalizma svoje temelje postavlja na metafizici Tome Akvinskoga, a sam autor knjige ističe da je nakana rada »pokazati da tomistička filozofija nije hermetički u sebi zatvoren sustav, nego ju je moguće razvijati i obogaćivati različitim filozofskim spoznajama« (str. 12).

Kako bi način obrade tematike bilo što razumljiviji i vjerniji Fabrovoj metodologiji, autor u svom istraživanju koristi dvostruki pristup: povijesni i sustavni. Naime, povijesnim se pristupom ostvaruje suglasje s Fabrovim te-

meljnim metodološkim opredjeljenjem kojim se pokazuje geneza egzistencijalne problematike, dok se sustavnim pristupom razmatra njegova pozicija unutar filozofije egzistencije (str. 12).

Sam naziv 'filozofija metafizičkog egzistencijalizma' zvuči pomalo neobično, pogotovo ako smo svjesni izrazite antimetafizičnosti egzistencijalne filozofije, no, kao što je već rečeno, on svoje utemeljenje ima u metafizičkoj dimenziji Fabrove egzistencijalne filozofije. Ako se prisjetimo povijesti egzistencijalizma, nije teško zaključiti odakle je izniknula njegova averzija prema metafizici. Kao što je poznato, egzistencijalizam se pojavio u XIX. st. kao reakcija na Hegelov idealizam, a ocem egzistencijalizma se obično naziva danski filozof S. Kierkegaard. Naime, on se usprotivio Hegelovom sustavu u kojem se pojedinac potpuno izgubio te time započeo novi filozofski pravac. Upravo iz tog suprotstavljanja proizlazi filozofija egzistencijalizma sa zadatkom da pomogne čovjeku pojedincu, izdigne ga iznad idealističkog sustava, osvjetli njegovu trenutnu situaciju i pomogne mu da se egzistencijalno ostvari, da postigne svoju egzistencijalnu puninu (str. 20).

Zbog toga i ne čudi izrazita antimetafizičnost egzistencijalizma. Kao što smo vidjeli, on je nastao iz pobune protiv idealističkog sustava i postavio zahtjev da se problematika čovjeka pojedinca ne rješava u svijetu spekulacije i apstrakcije, nego na konkretnoj, »ovdje i sada« razini. No, Fabro ima drugačiji pristup klasičnoj problematici egzistencijalizma. Za razliku od većine egzistencijalista, on ulazi u dijalog s metafizikom i s njom ostvaruje plodnu suradnju.

No, ne smijemo brzati i zaključiti da je, prihvativši metafiziku, Fabro izdao egzistencijalizam. Kao i svi drugi egzistencijalisti on je smatrao da su idealizam i egzistencijalizam inkompatibilni iz jednostavnog razloga što se egzistencijalizam suprotstavlja težnji da se stvori nekakav sistem u koji bi se ljudska egzistencija trebala uklopiti, kao što to radi idealizam. No, on ipak kreće korak dalje u svom egzistencijalizmu prožimajući ga meta-

fizikom i zahvaljujući tome možemo reći da Fabrova filozofija egzistencije čini most između konkretne egzistencije i one metafizike koja kreće od realnosti.

Sada možemo obratiti pozornost na pitanje o predmetu proučavanja metafizičkog egzistencijalizma. Glavna stvar koju, prema Fabru, filozofija treba proučavati je čovjekova egzistencija i pritom poseban naglasak treba staviti na čovjekov bitak. Naime, bitak je ono što je biću neophodno da bi uopće bilo biće te stoga bitak prethodi i uvjetuje biće, predstavljajući se kao akt u kojem se biće ostvaruje i po kojemu se predstavlja, ali i kao akt u kojemu se postiže sinteza svih dimenzija bića i elemenata koji konstruiraju to isto biće (str. 85). Fabro također naglašava da filozofija od filozofa zahtijeva da izvan dohvata filozofskog mišljenja ostavi sve ono što kao takvo nije bitno, sve ono što mišljenje može dovesti na pogubnu stranputicu lišavajući bitak uopće, a posebno ljudski bitak, onoga bogatstva koje nosi u sebi, svodeći ga na žalosne i neprepoznatljive ostatke.

Snažan je naglasak u Fabrovoj filozofiji egzistencije stavljen na bitak, a u tome je prvenstveno vidljiva poveznica s tomističkom filozofijom koja također u srce svog istraživanja stavlja bitak.

No Vučetić, uz Tomu Akvinskog, skreće našu pozornost na još dva filozofa koja su utjecala na Fabra: Kierkegaarda i Jaspersa. Naime, Fabro je pri proučavanju raznih filozofa egzistencijalizma posebnu pozornost posvetio ovoj dvojici filozofa koji su u knjizi obrađeni u posebnim poglavljima. Naravno da filozofi njihova značaja zahtijevaju opširniju obradu, ako je svrha djela da se prikaže njihov filozofski opus, no Vučetić ih obrađuje s aspekta njihovog utjecaja na Fabra, tako da su u ta dva poglavlja iznesene bitne crte njihove filozofije, koja je utjecala na Fabra. Nužno je ovdje napomenuti Fabrov odnos prema tradiciji jer njegova filozofija izrasta iz konstruktivnog dijaloga s tradicijom, a sam povijesno-sustavan pristup, smatra Vučetić »jamči da filozofska refleksija ljudske egzistencije ne započne na mrtvom i besplodnom tlu apsolutne nepoznanice« (str. 9).

No, ne smijemo prebrzo zaključiti da je njegov odnos prema starijim filozofijama egzistencije bio nekritičan. Dapače, on ih je kritizirao, ali se nije zaustavio samo na destruktivnom kritizmu, nego je njihovim zaključcima suprotstavljao svoje. Vučetić ističe da je Fabro pogrešnoj interpretaciji ljudske egzistencije suprotstavio vlastitu interpretaciju koja je nastala unutar postulata kršćanske filozofije i personalizma koji je ponikao unutar jednog takvog egzistencijalno-misaonog miljea. Budući da je Fabro bio sljedbenik tomistič-

ke metafizike, jedno je poglavlje posvećeno i metafizičkoj strukturi bića shvaćenoj u tomističkom smislu. Ovo nam poglavlje otkriva temelje na kojim je Fabro izgradio svoju *filozofiju metafizičkog egzistencijalizma* koja čovjeka otvara prema Apsolutu – uzroku svoga bitka.

Možemo zaključiti da nam ova knjiga donosi jednu zanimljivu filozofiju egzistencijalizma obogaćenu metafizičkim principima Tome Akvinskoga. Samim spajanjem egzistencijalizma s tomističkom metafizikom omogućilo je Fabru da promotri čovjeka pojedinca u njegovom temelju – u bitku, te ga otvori ka izvoru tog bitka – Bogu. S druge strane moramo primijetiti da je Vučetić na osebujan način postigao zadani cilj i pokazao da tomistička metafizika nije zatvoren sustav, nego, da se slobodno izrazimo, živi organizam koji teži razvitku.

Maja Poljak

Erna Banić-Pajnić,
Mihaela Girardi-Karšulin,
Ljerka Schiffler (ur.)

Vladimir Filipović.
Život i djelo (1906–1984)

Institut za filozofiju, Zagreb 2008.

Zbornik radova *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906–1984)* rezultat je znanstvenog skupa »Vladimir Filipović – život i djelo. U povodu 100. godišnjice rođenjak«, koji je u organizaciji Instituta za filozofiju u Zagrebu i Matice hrvatske, održan od 7. do 9. prosinca 2006. godine u Zagrebu i Filipovićevom rodnom gradu Ludbregu.

Za razliku od prvog skupa o Vladimiru Filipoviću održanom godinu dana nakon njegove smrti (1985.), na kojemu su se okupili izlagači koji su Filipovića osobno poznavali, a bili su također vrlo dobro upoznati i s prilikama u kojima je stvarao, kao osobitu značajku skupa posvećenog stotoj godišnjici rođenja Vladimira Filipovića, urednice zbornika istaknule su sudjelovanje mladih naraštaja filozofa koji su Filipovića upoznali isključivo kroz njegovu pisanu ostavštinu.

Ravnatelj Instituta za filozofiju Ivica Martinović u svom je pozdravnom govoru »U

čast profesoru Vladimiru Filipoviću: Uvodno slovo« podsjetio na Filipovićevu višestruku ulogu koju je kao dugogodišnji ravnatelj, šef Odjela za izučavanje stare hrvatske filozofske baštine, voditelj projekta »Hrvatska filozofska baština«, pokretač i glavni urednik časopisa »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, urednik svih izdanja Instituta i priređivač kapitalnih dvojezičnih izdanja – Boškovićeve *Teorije prirodne filozofije* (1974.) i Petrićeve *Nove sveopće filozofije* (1979.) – obnašao na Institutu za filozofiju u Zagrebu, a potom se osvrnuo na dokumente i rukopise Vladimira Filipovića koji se čuvaju u Arhivu Instituta i bitne biografske podatke filozofa koji je »smatrao svojom dužnošću izgraditi infrastrukturu filozofije kao struke u Hrvatskoj i pozicionirati filozofiju kao struku unutar hrvatske kulture«.

O Vladimiru Filipoviću kao zaslužnom članu Matice hrvatske, pokretaču i uredniku kapitalnih Matičinih izdanja (*Filozofska hrestomatija*, *Filozofijski rječnik*), promicatelju kulturnog, izdavačkog i prosvjetnog značenja Matice hrvatske, ujedno i cjelokupnog hrvatskog intelektualnog razvoja govorio je Stjepan Sučić, potpredsjednik Matice hrvatske u svom pozdravnom govoru »Znanstveni skup Vladimir Filipović – život i djelo«.

Analiza Filipovićeve članka »Matija Vlačić kao začetnik suvremene hermeneutike i strukturalizma« središnja je »radnja« priloga »Dr. Vladimir Filipović – baština za generacije« u kojemu Heda Festini pokazuje da Filipovićev filozofski opus, kroz koji on ukazuje na aktualnost naših starih mislilatelja i poučava da je svaka filozofska misao otvoreni put i novi pokušaj promišljanja, ostaje »baština za generacije«.

Filipovićevo zanimanje za klasični njemački idealizam, posebice Kanta kojemu je posvetio najveći broj svojih radova, osnovna je tema članka »Vladimir Filipović o Kantu« u kojemu Franjo Zenko, odbacujući mogućnost govora o Filipoviću kao ortodoksnom sljedbeniku Kanta, pokazuje da je njemački filozof Filipovića prije svega privlačio svojim kritičkim načinom filozofiranja i kritičkim stavom prema dotadašnjim filozofskim nazorima.

Naglašavajući i šireći svijest o potrebi proučavanja vlastite misaone baštine kojim se siječe uvid u osebnost, stvaralački duh, samosvojnost i pravi identitet naroda, poučavajući da je filozofija »nerazlučiva komponenta ljudskog života i najsajinija manifestacija ljudskog duha« (V. F., *Filozofija i život*, »Hrvatska revija«, 1938, br. 10, str. 544), Filipović ostaje, ističe Ljerka Schiffler u članku »Vladimir Filipović – poticatelj istraživanja hrvatske filozofske baštine«, trajni poticatelj

i budućim naraštajima istraživača hrvatske filozofske misli.

»Vladimir Filipović o humanizmu« naslov je članka Ivane Skuhala Karasman u kojemu autorica pokazuje da su na Filipovićevo razumijevanje čovjeka i humaniteta utjecala dva bitna elementa – njegov osobni filozofski stav oblikovan pod utjecajem M. Schelera i stoika te marksistička filozofija koja obilježava povijesni trenutak u kojem se Filipović bavi navedenim temama.

Filipovićev skromniji doprinos estetiци, njegove pogledе na ulogu i odnos estetike i suvremene umjetnosti u kojima se jasno uočava utjecaj renesansnog misaonog nasljeđa i Hegelove filozofije umjetnosti rasvjetljava Željka Metesi Deronjić u članku »Estetička promišljanja Vladimira Filipovića«.

Stavove o naravi i zadaći filozofije koja se, kako je to Filipović zacrtao već 1941. u svom srednjoškolskom udžbeniku iz logike, sastoji u izgradnji jedinstvenog kritičkog nazora o svijetu, životu i ljudskom znanju, prikazao je Kristijan Krkač u svom prilogu »Vladimir Filipović o zadaći filozofije 1941. godine«.

Radove posvećene kazališnoj umjetnosti u kojima Filipović izlaže svoju psihologiju glumačkog stvaralaštva i gledišta o glumcu kao aktivnom stvaraocu koji prodirući u duhovni život čovjeka ukazuje kroz iluziju igre na razotkrivenu istinu, općeljudsku sliku stvarnosti i neograničene mogućnosti postojanja ljudskog života, analizirala je Dunja Tot u članku »Vladimir Filipović o kazalištu«.

Istražujući, u radu »Vladimir Filipović i istraživanje renesansne filozofije«, motive koji su Filipovića naveli na pisanje monografskog prikaza renesansne filozofije i iniciranje rada na istraživanju opusa hrvatskih renesansnih mislioca na Institutu za filozofiju, Erna Banić-Pajnić kao osnovni poticaj navodi bogato hrvatsko i europsko misaono nasljeđe renesanse koja je za njega predstavljala »revoluciju«, prekretnicu u mišljenju i »novu filozofsku sliku svijeta i čovjekac«.

Snježana Paušek-Badždar u članku »Filipovićevi pogledi o Paracelsusu« istaknula je zasluge Vladimira Filipovića što je kao prvi hrvatski filozof protumačio misao i djelo Paracelsusa u obzoru renesansne filozofije te ukazao na međusobne poticaje i vezu prirodnih znanosti i filozofije.

Rad Mihaele Girardi-Karšulin, »Profesor Vladimir Filipović o pojmu tehnike« pokazuje Filipovićev interes za, još i danas otvorena, pitanja tehnike, njezine uloge, smisla i vrijednosti u ljudskom životu. Iako nije negirao potrebu i nužnost tehničkog napretka u modernom svijetu, ukazivao je, ističe autorica, na opasnost od gubitka čovjekove vlastitosti

ukoliko tehnička sredstva postanu svrha, a ne sredstvo za ostvarivanje vrjednijeg života.

Podrazumijevajući pod pojmom kulture sva ona »djela i nastojanja koja je čovjek stvorio idući za idealima svog života« i smatrajući da se »kulturom ostvaruju svrhe našeg života«, Filipović je, pokazuje Zlatko Posavac u članku »Filozofija kulture Vladimira Filipovića«, razvio osebujnu filozofiju kulture kojom je nastojao dati odgovore na aktualne egzistencijalne probleme.

»U spomen uloji profesora Filipovića u razvitku hrvatske filozofije nakon Drugog svjetskog rata« rad je Branke Brujić u kojemu se osvjetljava Filipovićeve doprinose razvoju hrvatske filozofije u razdoblju nepovoljnih političkih prilika koje su obilježile poslijeratno doba.

Ludbreg, grad čiji je povijesni razvoj prikazala Ivančica Jež u članku »O nekim aspektima povijesnog razvoja Ludbrega od druge polovice 19. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata«, rodno mjesto Vladimira Filipovića kojega se, kako je u tekstu »Profesor Vladimir Filipović o Ludbrežanima« zabilježio Ivan Rajh, Filipović vrlo rado prisjećao, odao je zajedno s Institutom za filozofiju i Maticom hrvatskom počast Vladimiru Filipoviću podizanjem njegove spomen-ploče i prigodnim govorima Stjepana Sučića i Franje Zenka.

Misli i poruke Vladimira Filipovića kojima je isticao da je filozofija »odraz i izraz čovječnosti, izvor svih njegovih stvaralačkih vrijednih djelatnosti, uvjet i snaga humane opstojnosti« (V. F., *Što je filozofija?*, »Dubrovnik«, 1968, br. 1, str. 48) i upozoravao da se negiranjem i zanemarivanjem značenja nacionalne misaone ostavštine umanjuje vlastitost jednog naroda, ostaju i danas, ne izgubivši nimalo na značenju i važnosti, putokazom istraživačima hrvatske kulturne i duhovne povijesti. Prava veličina Vladimira Filipovića prepoznaje se, prije svega, u zalaganju za duhovno bogatstvo čovjeka i njegovu humanu opstojnost, za otvaranje putova razvoja ljudskog bića i kulture, a trajna zasluga u tome što je podigao svijest o potrebi proučavanja i promicanja hrvatske filozofije koja je, kako je to uvijek naglašavao, oduvijek bila i ostaje dio europskog misaonog dijaloga.

Znanstvenim skupom i zbornikom *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906–1984)* »vraća se dio duga« (Stjepan Sučić), znamenitoj ličnosti 20. stoljeća koja je »postigla da hrvatska filozofija postane bitnim formativnim elementom hrvatske kulture« (Franjo Zenko), odaje joj se »priznanje i zahvalnost za sve što je vrijedna ostavio za sobom budućim generacijama« (Danilo Pejović, »Vladimir Filipović (1906–1984)«, nekrolog).

Raznolikost stajališta i pristupa djelu Vladimira Filipovića kojima se odlikuje ovaj zbornik radova i impresivna popratna bibliografija (izradila Ivana Skuhala Karasman) svjedoče o Filipovićevoj bogatoj misaonoj djelatnosti, istraživačkom entuzijazmu i njegovoj spremnosti da odgovori na aktualne probleme i potrebe duha vlastita vremena te, prema riječima urednica, ukazuju na aktualnost i otvorenost njegova djela koje potiče na daljnje promišljanje i filozofski dijalog.

Rasvijetlivši mnoge aspekte Filipovićeve djelatnosti, radovi sakupljeni u ovom zborniku daju vrijedan doprinos budućem proučavanju lika i djela Vladimira Filipovića, čiji opus još čeka cjelovitu i kritičku valorizaciju.

Željka Metesi Deronjić

Vesna Batovanja

Martin Heidegger

Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika

Naklada Breza, Zagreb 2007.

Kako god okrenemo, sve do današnjega dana u Hrvatskoj imamo vrlo malo cjelovitih studija o mišljenju i djelu Martina Heideggera. Imamo više »heideggerijanaca«, koji su s Heideggerom pokušali ići povrh njega, negoli onih koji su poput F. v. Von Herrmana i H. Tietjena i ne naposljetku C. Strubea ili ranije Vanje Sutlića, barem pokušali istumačiti neke od njegovih temeljnih postavki. Ona dvojica prvospomenutih, po mojemu sudu, nikada nisu otišli dalje od pukoga »kanonskog« tumačenja, tj. nikada nisu napisali »svoju« knjigu, makar ona bila potpuni promašaj. Velika je šteta što je Heidegger danas dospio na zao glas (*Mißkredit*) takovrsnih doksografa i doksologa!

Upravo s obzirom na tu adeptsko-stvaralačku situaciju u »slučaju Heidegger« vrlo zanimljivom mi se čini ovdje prikaza dostojna knjiga Vesne Batovanje koja u stvari predstavlja autorično dugogodišnje promišljanje, dozrijevanje i izricanje o onome do čega je – po našoj autorici – Heideggeru izvorno bilo stalo. To je promišljanje svoj izraz dobilo najprije u obliku autoričine doktorske disertacije koja je pod naslovom *Problem povijesti u djelu Martina Heideggera* obranjena na Filozofskom

fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1991. godine. Uspoređujući tu disertaciju i sada objavljenu knjigu uviđam da je autorica znatno promijenila koncepciju, da je u igru uvela potpuno nova istraživanja – i to do te mjere da je, *sukladno podnaslovu knjige*, odustala od svakog adeptskeg razumijevanja koje tvrdi da je Heidegger »prevladao«, »pregorio«, »prebolio« metafiziku itd. Naprotiv, Vesna Batovanja, opet po momemu sudu, sasvim oprezno u podnaslovu kaže kako bi se, koliko polazeći od Heideggera toliko i od nas kojim se bavimo njime *dobrohotno* – barem na razini zahtjeva, moglo kazati da se radi o onoj vrsti mišljenja koje samo sebe više ne razumije kao metafiziku, premda i ta »kazaa« opet može vrhuniti u krajnje oprečnoj tvrdnji, naime u tomu da je Heidegger, posebice u svojoj kasnoj fazi, izmislio novu »eshatologiju bitka«, kako tvrde mnogi njegovi protivnici, bilo u filozofiji bilo u filologiji koja do dana današnjega izričito zazire od njegovih misaonih »etimologija«. No, nažalost, zahvaljujući mnogim današnjim »filozozima« u Hrvatskoj, posebice anglosaksonskoga kova, filologija se opet nameće kao potonji pravorijek u filozofiji, što je *pošast* mnogo veća i opasnija od negdašnjega »psihologizma« kojeg je jednom za svagda zatro Edmund Husserl, premda je i taj isti psihologizam anglosaksonska filozofija također oživjela na svoj osebujan način time što je, pored filologije, samu filozofiju gotovo potpuno rastvorila u psihologiji.

To što je Vesna Batovanja naglasila u svojemu podnaslovu, »mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika«, upravo sugerira i njezin kritički uvid da svatko od nas može o sebi misliti što god želi, ali da potonji pravorijek o onome tko svoje mišljenje »više ne razumije kao metafiziku« ne počiva niti na seberazumijevajućem niti na metafizici, nego na onima koji su taknuti Heideggerom, ali i metafizikom.

Premda bih bio krajnje oprezan s tvrdnjom Vesne Batovanje, koja Heideggera promatra kao »najvećeg mislioca 20. stoljeća« (str. 9), jer tada bi se odmah moglo podleći prigovoru adepstva, razlog takvoj tvrdnji mogao bi ležati u njegovom potpunom radikaliziranju pitanja o smislu bitka uopće, onkraj svake metafizike i »planetarne tehnike«, ma što da o tomu mislili kontinentalni i posebice *anglosaksonski filologizirajući psiholozi*. Upravo je zbog toga, čini mi se, Vesna Batovanja odabrala vrlo zgodan slogan svoje knjige koji možda na najbolji način oslikava Heideggerove pokušaje prevladavanja metafizike, ali još više i naše pokušaje razumijevanja Heideggera: »Wer groß denkt, muß groß irren« (u autoričinu prijevodu: »Čije je mišljenje veliko, mora biti velika i njegova zabluda«).

Odustajući od kompletnoga prikaza knjige, ovdje kanim tematizirati samo nekoliko, mene u oči budućih, »stvari« koje se izravno tiču, u ovoj knjizi nabačene i problematizirane *četiri* autoričine teme: 1. »Povijesnost tubitka u *Bitku i vremenu* i povijest bitka u 'Vremenu i bitku'«; 2. »Karl Lehmann – 'Kršćansko iskustvo povijesti i ontologijsko pitanje kod mladog Martina Heideggera'«; 3. »Martin Heidegger – Pogled unaprijed. Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika«; 4. »Pojam vremena u mišljenju Martina Heideggera«. Ovdje sam – poradi preglednosti – brojkama označio prva četiri dijela autoričine knjige, što ona nije ni morala učiniti, samo kako bih u svojem prikazu u međuigru doveo *prvo* 1. i 4. točku autoričine knjige i *drugo* pokazao, zbog čega te dvije točke *moraju* – po Heideggerovoj izvornoj nakani – prethoditi ponajprije Lehmannovu tumačenju Heideggerovog »kršćanskog« shvaćanja povijesti, što mi se ovdje čini sekundarnim pitanjem, a potom u onom naizvornijem osvjetljiti, zbog čega Heidegger svoje mišljenje ne »razumije« kao metafiziku.

Danas je govor o Heideggerovu shvaćanju odnosa bitka i vremena postao gotovo potpunom samorazumljivošću – upravo onom samorazumljivošću, protiv koje su se borili Platon, Aristotel, Husserl i ne naposljetku Heidegger. Govoriti o »povijesnosti tubitka« i o »pojmu vremena« kod Heideggera stoga baca Batovanju u najveće iskušenje da jednom (u točki 1.) povijesnost (vremenitost) poput Heideggera vezuje uz »tubitak«, što je dakako u *Bitku i vremenu* učinio i sam Heidegger, te da, drugi put, govori o »pojmu vremena«, »pojmu« kojemu je Heidegger izravno suprotstavio »egzistencijalnost egzistencije«.

Karl Lehmann, koji je doktorirao na problemu povijesti kod Heideggera (to mu je, osim teološke, bila druga, filozofska disertacija, koju naša autorica očito nije imala na raspolaganju prilikom pisanja svoje disertacije i knjige), objavio je o tomu jedan jedini tekst pod naslovom: »Christliche Geschichtserfahrung und ontologische Frage beim jungen Heidegger«, u: *Philosophisches Jahrbuch* 74, München 1966/67. U međuvremenu je isti tekst doživio više izdanja, jedino zbog toga što se tamo prenose do tada Heideggerove neobjavljene riječi s predavanja.

Kao što sam već naznačio, u svojoj knjizi Vesna Batovanja »prikazuje« Lehmannov »prikaz« do tada neobjavljenih Heideggerovih predavanja o fenomenologiji religije. Onkraj toga što sam u međuvremenu preveo ta Heideggerova predavanja iz 1920/21. pod naslovom *Fenomenologija religioznoga života* (Zagreb, 2004), autorica je morala provjeriti Lehmannove (a i Pöggelerove) tvrdnje na

temelju izdanja tih Heideggerovih predavanja koja su objavljena puno prije objavljivanja ove knjige Vesne Batovanje. (Usp. M. Heidegger, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *Gesamtausgabe*, Bd. 60, hrsg. von M. Jung, T. Regehly und C. Strube, Frankfurt a. M. 1995.) Stoga mi se čini neprimjerenim ulaziti dublje u problematiku Heideggerovog »kršćanskog« shvaćanja povijesti na temelju izvješća O. Pöggelera, K. Lehmana i jednako tako kolegice Batovanje koja se poziva na njih, a ne na samoga Heideggera, premda je te spise imala na raspolaganju tijekom dovršetka ove knjige. Ovdje je moram upozoriti i na jedan Gadamerov izričaj: »Glavno i jedino pitanje Heideggerove filozofije, jest pitanje o Bogu«.

No, neovisno o tomu, sada mi se posve zanimljivim i promišljanja dostojnim čini uvid Vesne Batovanje kada, opet »po mojemu sudu«, sržno određuje vlastito Heideggerovo samorazumijevanje gledom na metafiziku i zadaću mišljenja koja gleda anaprijed, ma koliko da to može zvučati eshatološki, posebice kada naša autorica s Heideggerom kaže da »Ereignis nadilazi moć *ratia*« (str. 73). Ako je tomu tako, postavlja se pitanje, gdje Vesna Batovanja locira Heideggera kao onoga mislitelja koji se u svojem mišljenju više ne osjeća metafizičkim?

Upravo tamo gdje s Heideggerom shvaća i pokazuje da bitak »nije nikakvo biće, pa ni najviše biće, kao što nije niti temelj bića kako je u metafizičkoj tradiciji najčešće tumačen« (str. 65), opet nije jasno, kako se Lehmannova interpretacija Heideggerova shvaćanja povijesti uklapa u Heideggerovu kritiku kauzalno-metafizičke ontologije bića kao bića koju izravno prihvaća i Vesna Batovanja.

Odustajući od daljnje rasprave o knjizi moram jednako tako kazati da je Vesna Batovanja jedina u Hrvatskoj pokušala dati iscrpan i do sada jedini usporedni prikaz načinâ, na koji su do sada prevedeni Heideggerovi temeljni »egzistencijali«. Povrh te usporedne analize, Vesna Batovanja je ponudila i svoja vlastita rješenja, koja su također vrijedna spomena i kritičke prosudbe:

Abfall: otpadanje. – ‘Abfall’ je navlastito kršćanski termin koji znači: »otpadništvo od vjere«, nikakvo hegelovsko otpadanje od cjeline, budući da je ‘Abfall’ u tom slučaju – jednako kao i danas – »smeće« (Hegel kaže: »Abfall des Geistes«!).

Abwesen: odsutno. – Ne, nego: *abwesen* znači ‘odsustvovati’, a samo *abwesend*, može značiti ‘odsutno’ ili ‘odsustvujuće’!

Anwesen: prabitno. – Čudno je da se za *papovsica* može rabiti riječ ‘prabitnost’, umjesto starih hrvatskih riječi za pri-suće: *pap*:

pri, uz; *ovsica*: suće, sutnost, sutnost, dakle vrlo jednostavno: prisuće, prisutnost. Stoga ‘Anwesenlassen’ ne znači nikakvo »puštanje prabitnog«, već jedino i vazda »dopuštanje prisuća«.

U Heideggerovu slučaju *das Ausbleiben* uopće ne znači »izostajanje«, već izvorno mišljeno »exs-sistere«, dakle – upravo obratno – »nemogućnost izostanka«.

Ova je vrijedna knjiga postavila mnoštvo pitanja koja nam Heideggera uvijek postavlja kao zadaću promišljanja, a ne kao nekog »učitelja mišljenja«, s kojim se više uopće nema ništa više zajednički misliti.

Željko Pavić

Jasenska Kodrnja

Žene zmije – rodna dekonstrukcija

Institut za društvena istraživanja,
Zagreb 2008.

Posljednja u nizu objavljenih knjiga Jasenke Kodrnje, znanstvene i literarne autorice sociološkog, filozofskog i antropološkog obrazovanja i istraživačkog rada, koncipirana je kao skup članaka i eseja prethodno objavljenih u znanstvenim, stručnim, kulturnim i društveno-političkim časopisima (*Filozofska istraživanja*, *Žena*, *Novi forum*, *Kruh i ruže*, *Start*, *Oko*, *Treća*, *Pro femina*, *Zarez*, *Novi list*, *Sociologija sela* i dr.) te na *Trećem programu Hrvatskog radija*, uz izuzetak dvaju do sad neobjavljenih članaka, u rasponu od 1975. do 2007. godine. Knjiga je objavljena u izdanju Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu unutar projekta »Identitet Drugih u Republici Hrvatskoj« kojeg vodi Kodrnja, viša znanstvena suradnica u Institutu. Bogat skup po mnogočemu međusobno različitih tekstova autorica je zamislila sastaviti u konzistentnu cjelinu okupljenu oko pojmova roda i spola te mišljenja o ženi i ženskosti u suvremenoj Hrvatskoj. Prilika je to da se, s jedne strane, dokumentira svjetonazorska i znanstveno-teorijska situacija u pogledu rodne tematike na ovome području u posljednjih tridesetak godina. S druge strane, tekst kao cjelina svjedoči o promjeni teorijske paradigme: današnji zahtjev za dekonstrukcijom jezika, mitologije, filozofije (kao i cjelokupne znanosti) iz rodne

perspektive u Kodrnjinom radu može se iščitati kao teorijski (što u određenoj mjeri podrazumijeva i društveni) razvoj, tj. odmak od paradigme sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Promjena je to od razmatranja ženske slobode unutar slobode uopće do razmatranja roda kao teme po sebi. Potonje u mišljenju moderne dekonstrukcijom pronalazi i razotkriva androcentričnu poziciju s popratnim rodnim predrasudama. Čitatelj će, obrati li pažnju na godine prvog objavljivanja članaka (koji su u knjizi samo mjestimično poredani kronološki), uočiti i odgovarajuću promjenu jezika i terminologije (npr. jednakost, eksploatacija, emancipacija u autoričnim ranim tekstovima u odnosu na hijerarhiju, asimetriju, marginalnost u recentnim radovima) kao i korištene literature (nekad referirani Marx, Engels, Marcuse, Bauman; danas Irigaray, Bosanac, Blaženka Despot, Pateman).

Sintagma 'žene zmije' iz naslova knjige, osim što spretno sažima rodno povezivanje dvaju pojmova, ukazuje na postupnu sustavnu i nako neupitnu (budući da joj je baza mitska) degradaciju žene te uspostavu patrijarhalne dominacije. U mnogim kulturama i mitovima, naime, zmija predstavlja prvo počelo, nediferencirani omnipotentni princip koji je u osnovi svih pojava. Primarna se nediferenciranost simbola zmije, tvrdi Kodrnja, u kasnijim mitovima postupno diferencira u komplementarnost (kaos-kozmos, priroda-povijest, emocije-razum itd.) koju prati postupni i sustavni razvoj dominacije principa Prvog (razum, duh, povijest, muškarac) nad onime Drugog (intuicija, duša, priroda, žena), pri čemu kao reprezentativnu autorica vidi degradaciju olimpskih ženskih likova.

Knjigu, uz »Uvod« na hrvatskom i engleskom jeziku, sačinjavaju tri cjeline. Prva se, znakovito naslovljena *Čovjek, žena, zmija*, sastoji od trinaest članaka koji su, uz manje oscilacije, prethodno objavljivani slijedom obrnuto kronološkim u odnosu na njihov poredak u knjizi. Tekstovi prve cjeline su teorijskog karaktera te retrogradno svjedoče o gore navedenoj promjeni paradigme. Prvi tekst, »Pojam čovjeka – aspekti asimetrije i hijerarhije«, bio je izložen na simpoziju Hrvatskog filozofskog društva »Filozofija čovjeka« 2002. godine. Tekst, na temelju leksičke analize pojma 'čovjek' te na primjeru jednog dijela Kantove filozofije, ukazuje na iluzornost univerzalnog poimanja svijeta koji je, zapravo, strukturiran hijerarhijski i, u pogledu roda, asimetrično. Iz zaključka:

»Pojam 'čovjek', dakle, lažno je univerzalan, jer su u njemu prisutni aspekti *asimetrije i hijerarhije*. On je ishod europocentričnih i patrijarhalnih odnosa i simbola, te znači prije svega *Europljana, bijelca i muškarca*.« (str. 26)

Slijedi tekst »Što za zlostavljaju ženu znači zavičaj? Može li zlostavljana žena biti subjekt demokracije?« koji na temelju nekoliko studija o nasilju nad ženama razmatra zlostavljanu ženu kao dvostruki partikularitet te tematizira (Kangrgin) pojam zavičaja i povratka njemu, a završava propitivanjem (jednakih) egzistencijalnih mogućnosti zlostavljane žene kao subjekta demokracije. »Rodni aspekti etike«, treći tekst po redu, ranije je objavljen u zborniku *Filozofija i rod* (ur. Bosanac, Jurić, Kodrnja) i prethodno predstavljen 2004. godine na istoimenom simpoziju HFD-a – prvom filozofskom skupu u Hrvatskoj posvećenom temi roda. Tekst razmatra ulazak roda kao relevantne kategorije u etiku kroz četverostruki »ulaz«: onaj subjekta, tijela i (ženske) prirode, područja vrijednosti te, kao posljednje, kroz ulaz relevantnih tema. U tekstu »Patrijarhalnost u Hrvatskoj – briga ili dominacija« Kodrnja izlaže rezultate empirijskog istraživanja stavova i ponašanja provedenog u okviru projekta »Društvena struktura i kvaliteta života u periodu tranzicije« te zaključuje:

»Danas i ovdje, u Hrvatskoj, u vremenu postmodernog i istovremeno siromašnog i nesigurnog društva, u situaciji nerealizirane društvene brige zbog nedostatka institucija pravne i socijalne države, patrijarhat postaje *afirmatorom postmoderne ekofeminističke vrijednosti – brige* stopljene s idealiziranom slikom *stare zajednice (neotradicionalizam, fundamentalizam)*.« (str. 76)

Slijede četiri teksta koja tematiziraju mitologiju, redom: »Mitovi Zapada i Kine – na primjeru simbola zmaj«, »Euronima i njezine zmije«, »Povratak Euronime«, »Kompleks Here ili seksualnost i zavist«. Ovdje vrijedi kratko se osvrnuti na simbol zmije (i zmaja kao njezine varijacije) koji, uz svoje relativno značenje, ovisno o vremenu i prostoru, neupitno ima i univerzalno, arhetipsko značenje i značaj, budući da se pojavljuje u gotovo svim kulturama i civilizacijama. Uočavajući kako se zmija »kao ona koja daje život i održava ga« (str. 89) nalazi na početku mnogih kozmogeneza, Kodrnja se poziva na Chevaliera i Gheerbranta te navodi kako u svom eshatološkom značenju »zmija simbolizira *nediferencirano ishodište, neobuzdanu prirodu, prvoga boga ili božicu*« (str. 89). Univerzalna je i veza zmije sa ženom, a

»Iz stava kulture prema prvobitnoj prirodi i ženi slijedit će, u osnovi, i stav prema tom simbolu. To će rezultirati širokim spektrom mitova različitog, često ambivalentnog značenja i stava: od obožavanja do degradacije.« (str. 89)

Nadalje, riječima autorice,

»... rodno iščitavanje olimpske mitologije pokazuje sustavnu degradaciju ženskih likova, koja korelira s uspostavljenjem patrijarhata, a mitemi o Euronimi

paradigmatični su za tu degradaciju. Naime, u prvom predpatrijarhalnom – pelaškom mitu – Euronima je prva božica, koja, plešući na vjetru uz nadahnuće i žudnju, spojena s nastalom zmijom, stvara čitav svijet. U drugom mitu – u olimpskoj mitologiji – Euronima je jedna od boginja, u trećem je kraljica, a u četvrtom je sobarica na dvoru kralja Odiseja (...) Mit o Euronimi tako postaje paradigmatičan za sustavnu, gotovo neprimjetnu degradaciju žene kao roda tijekom patrijarhalne povijesti.« (str. 8)

Rodna dekonstrukcija olimpske božice Here, nadalje, ukazuje na seksualno nasilje kao sredstvo uspostave rodne moći i legitimiranja patrijarhalnog poretka. Slijede tekstovi »Pohvala neposlušnosti« i »Drukčije od institucija«, kratki eseji prvotno objavljeni u *Ženi* 1991., odnosno 1981. godine. »Neka obilježja umjetnica u Hrvatskoj« tekst je koji prezentira rezultate istraživanja o profesionalnim umjetnicama provedenog 1979/1980. godine – točnije, empirijskog istraživanja sociodemografskih obilježja po kojima se umjetnici (ne) razlikuju od umjetnica. U tekstu efikasne forme i stila »Emancipacija žene u porodici i društvu« Kodrnja, između ostalog, razmatra pitanje o odnosu partikularne i općeljudske emancipacije te se poziva na Marxa i Engelsa propitujući odnos slobode i »jedne određene slobode« (one žene). »Seksualna revolucija – marginalije na temu«, prvi puta objavljen 1975. godine (kao i prethodni tekst), zatvara prvi, teorijski dio knjige.

Drugi dio knjige (*Skice, portreti: Dragojla, Dora, Blaženka...*) autorica je zamislila kao isticanje pitanja ženskog subjekta te kroz osam tekstova predstavlja opuse i radove redom Dragojle Jarnević, Dore Pfanove, Blaženke Despot, Gordane Bosanac, Tereze Salajpal, Pearl Buck, Simone de Beauvoir i Ruth Benedict. Time autorica daje svoj doprinos redefiniranju povijesti (potencijalno svih sfera ljudskog djelovanja) s ciljem izvlačenja na svjetlo žena kao subjekata koje su, tradicionalno, bile gotovo nevidljive.

Treći dio knjige naslovljen *Leteća dama (politički kontekst, rodni naglasci, osobne refleksije)* obuhvaća ukupno šesnaest tekstova. »Svi smo mi Carla del Ponte« tematizira identificiranje javnosti s del Ponte odnosno Norcem i svjedoči o polarizaciji hrvatskog društva početkom trećeg tisućljeća. U sljedećem tekstu, »Balkanski patuljak ili europski princ« (objavljenom u *Novom listu* 2001. godine), autorica na angažiran način progovara o društvenoj i političkoj (prvenstveno saborskoj) klimi uzavreloj oko pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, a dekonstrukcija članka otkriva identitet Drugih (»mračni« Balkan) i identitet Prvih (»svijetla« europska asocijacija). Članci-eseji nastali u predratnom razdoblju (»Velika spiritistička seansa«, »Hrvatsko licitarsko srce«, »Šala u zjenici«, »Dva grada«,

»Društveni problem«, »Skica za ginologiju stvarnosti«, »Tajni paklenski obredi«, »Zastupničke haljine«, »Leteća dama«, »Ustav je muškog roda«, »Dome, slatki dome«) pisani su svježim, slobodnim stilom te na sudržano emotivni, gdje god gorki i nerijetko ironični način tematiziraju rodne teme kroz problematiziranje stare paradigme (domoljublje, postkomunizam, represija žena, vlast, nasilje u obitelji, rječnik Ustava RH, patrijarhalno pravo itd.) i afirmaciju nove paradigme. »Provokativni« članak »Dnevnik jedne roditelje« nastao 1981. godine reprezentativan je za Kodrnjino pisanje o temama koje su u to doba u javnosti bile potisnute. Nije nevažno da je to prvi puta da se u Hrvatskoj piše o iskustvu poroda (tipično ženskom iskustvu). Članak na realističan način opisuje osobno žensko iskustvo te propituje instituciju bolnice, pogreške i propuste medicinskog osoblja, dotičući se sustavnog kršenja ženskih reproduktivnih prava i prava djeteta. Žensko iskustvo time autorica premješta iz sfere privatnog – prešućenog, nepostojećeg – u onu javnog – postojećeg. Posljednja dva članka, »Sreće su različite« i »Ljubav«, »pokušavaju problematizirati, ući i izaći osobnim zamahom, unutar i izvan društvenih i rodni pripisanosti« (str. 9).

Za zaključak, iz recenzije Svenke Savić:

»Izvlačeći na svjetlo dana tekstove koje je pisala u socijalizmu kao i suvremene tekstove, autorica izvršava zadatak povijesne rekapitulacije mišljenja o ženi, rodu i spolu. Ovaj važan zadatak za znanost, koja je često indiferentna za pitanja roda i spola, autorica je izvršila dosljedno i temeljito.«

Sadržajno bogata knjiga znanstvene i literarne vrijednosti koja predstavlja pregled rodne tematike s posebnim naglaskom na aktualnu i njoj neposredno prethodeću situaciju ovog podneblja, ne obraća se isključivo stručnoj publici, već će u mnogočemu biti privlačna i široj javnosti.

Petra Šćukanec

Edward O. Wilson

O ljudskoj prirodi

Preveo i odabrao Belmondo Miliša
Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
2007.

Edward O. Wilson, američki biolog i prirodoslovac (rođen 1929. godine), knjigom *O ljudskoj prirodi* (*On Human Nature*, 1978.; ponovljeno izdanje 2004.) na iznenađenje svojih kritičara, kojima je bilo zazorno njegovo sociobiološko nastavljanje na Darwinovu (r)evoluciju, dobio je Pulitzerovu nagradu, a koja je ostala, kako je hrvatski izdavač predstavlja na koricama, *jednim od najljepših djela o ljudskoj prirodi* (Nicholas Wade, *New Republic*). Osobno, možda bih ipak izabrala knjigu *Mislite, dakle, da ste ljudi?* *Kratka povijest čovječanstva* Felipa Fernández-Armesta.

Dakle, ukratko rečeno: navedenom je knjigom Wilson nastojao na ljudsku vrstu primijeniti osnovnu metodologiju sociobiologije, koja je, prema Wilsonu, hibridna znanost koja uključuje spoznaje etologije, ekologije i genetike, u želji da se pronađu temeljna načela po kojima društvena pojavnost proizlazi iz bioloških svojstava vrste, čime se ostvaruju prednosti spram tradicionalnoga antropocentrizma društvenih znanosti.

Tako u predgovoru iz 2004. godine, drugom – ponovljenom izdanju spomenute knjige, Wilson ističe da je ljudska priroda oblikovana tijekom milijuna godina života paleolitskih lovaca-skupljača, što znači da su ljudi životinjska vrsta i da je njihov mozak i ponašanje oblikovano prirodnom selekcijom ne manje od tijela. Dakle, Wilson je te 1978. godine vrlo hrabro istaknuo primat evolucijske ili biološke adaptacije nasuprot kulturnoga determinizma. Naime, u svojoj je knjizi *Sociobiologija: nova sinteza* (1975.) Wilson istaknuo da je evolucijski pristup posebice važan u proučavanju društvenoga ponašanja te je sociobiologiju definirao kao sustavno proučavanje biološke osnove svakoga društvenoga ponašanja. Pritom je, kako ističe Ernst Mayr (*Darwinov veliki dokaz*, Zagreb 2000.), riječ 'biološko' izazvala žučnu raspravu. Naime, po Wilsonu 'biološko' znači da genetička raspoloživost predstavlja doprinos društvenom ponašanju, a njegovim protivnicima 'biološko' znači da je društveno ponašanje genetički determinirano. Naravno, Wilson nikako nije navedenom knjigom iz 1975. godine ustoličio tvrdnju da smo strogo determinirani genima, a najvažnije je to što je pokazao kako se isti

problemi susreću u proučavanju ljudskoga ponašanja i u proučavanju životinja te da su mnogi odgovori za koje se čini da objašnjavaju životinjsko ponašanje primjenjivi i u proučavanju ljudskoga ponašanja.

Tako Wilson u spomenutom predgovoru iz 2004. godine svojoj knjizi *O ljudskoj vrsti* ističe kako su u doba prvoga objavljivanja ove knjige – 1978. godine, u zapadnom svijetu postojale samo dvije koncepcije mišljenja o ljudskoj prirodi: naravno, teološka koja je na ljudska bića gledala prema sistemu velikoga lanca bića (*catena aurea*) kao na crne anđele u životinjskim tijelima koji čekaju otkupljenje i vječni život, i drugo mišljenje koje je sumnjalo u postojanje nečega što bi se zvalo ljudska priroda. Naime, za ove je posljednje ljudski mozak tek prazna ploča (*tabula rasa*), stroj koji pokreću temeljne strasti, svenamjensko računalo koje stvara um sam na osnovi vlastitoga iskustva i učenja. Dakle, prema ovoj drugoj – znanstvenoj frakciji, čovjek se rađa kao *tabula rasa* u koju će kultura u potpunosti upisati vlastite upute. Naravno, Wilson nije vjerovao nijednoj od ovih koncepcija i nastojao je implicirati treći koncept: riječ je o naturalističkom pogledu koji je počeo jačati sedamdesetih godina. Naime, naturalistički pristup ljudskoj prirodi tvrdi da su mozak i um biološkoga podrijetla i da svoju složenost zahvaljuju evoluciji i procesu prirodne selekcije, a temelj su nagoni. Takav pogled na svijet izražava nova grana koju je Wilson nazvao sociobiologija, koja je, kasnije primijenjena na čovjeka, ipak dobila naziv evolucijska psihologija. Uočljivo je, dakle, koliko znanstvenici, pa i oni prirodoslovnoga usmjerenja, nastoje ipak *anthroposa* odvojiti od svoga životinjskoga srodnika. Pritom Wilson ističe kako do sedamdesetih godina prošloga stoljeća ta važna pitanja gotovo nitko tada nije povezivao s biologijom, i pritom ih nitko nije postavljao u područje neuroznanosti, koja pokušava objasniti prirodu ljudskoga uma i način na koji mozak stvara, kao ni u evolucijsku biologiju, koja traži odgovor na pitanje zašto mozak radi upravo na ovaj neobičan način. Upravo je tada – tih sedamdesetih godina, Wilson nastojao obuhvatiti »'kako' (neuroznanost) i 'zašto' (evolucijska psihologija) rada mozga«. Dakle, Wilsonovo je mišljenje vrlo *normalno* – kultura i genetsko nasljeđe zajednički oblikuju čovjeka; i danas nam navedena postavka, doista, nije nimalo začudna, kao što je to bila u vrijeme prvoga izdanja navedene knjige kada je sociobiologija dočekana kao prijetnja »svjetonazoru prazne ploče«.

Podsjetimo: u 27. poglavlju svoje *Sociobiologije* (1975.) ljudsku vrstu Wilson tretira samo kao još jedan ogranak životinjskoga carstva

gdje, među ostalim, navodi pretpostavku da bi neke od univerzalnih značajki, uključujući tako i osjećaj morala, mogle potjecati iz ljudske prirode oblikovane prirodnim odabirom. Upravo ovdje Wilson izražava nadu da bi ta zamisao mogla spojiti biologiju s društvenim znanostima i filozofijom, a što je najava njegovih stavova iz knjige pod naslovom *Consilience: The Unity of Knowledge* (1998.), gdje je utvrdio da podjele između područja ljudskoga znanja postaju suvišne. Navedimo da je upravo antropolog Marshall Sahlins (*The Use and Abuse of Biology: an anthropological critique of sociobiology*, 1977.) objavio kritiku u formi knjige gdje je Wilsonovo djelo odredio kao vulgarnu sociobiologiju. Nadalje, Wilsonovi protivnici išli su i korak dalje: proglasili su ga zagovaračem eugenike, društvenoga darvinizma i Jensenove pretpostavke o urođenoj razlici u inteligenciji. Dakle, odredili su ga kao determinista, znanstvenika koji vjeruje da se ljudska društva ravnaju prema strogoj genetičkoj formuli, što, naravno, nikako nije točno. Tako su npr. potpisnici manifesta »Protiv Sociobiologije« tvrdili da teorije poput Wilsonove pružaju temelj za eugeničku politiku koja je rezultirala uspostavom plinskih komora u nacističkoj Njemačkoj (o pregledu ostalih napada na Wilsona usp. Steven Pinker: *Prazna ploča: moderno poricanje ljudske prirode*, Zagreb 2007.).

Podsjetila bih s obzirom na spomenuti Wilsonov koncept o jedinstvu znanosti, da polazeći od onovremenih dostignuća humanističkih i prirodnih znanosti, Edgar Morin u knjizi *Iz-gubljena paradigma: ljudska priroda* (1973.) dijagnostičira kako su navedene znanosti, ako ostanu zatvorene u vlastitim znanstvenim paradigmatama, nedostatan da cjelovito objasne kompleksnost ljudske prirode – pojam *čovjek* i teoriju čovjeka, i tragom transdisciplinarnе reorganizacije znanja apostrofira: »Tako je biologija bila zarobljena u biologizmu, to jest u poimanju života zapečaćenom na organizmu, kao što je antropologija bila zarobljena u antropologizmu, to jest u ograničenom poimanju čovjeka.« Francuski kulturolog time upozorava kako je krajnje vrijeme da se provede umrežavanje biologizma (*koncept života*) i antropologizma (*koncept čovjeka*) te kako je jedino krajem, smrću antropologije koja se užasavala i najmanjeg dodira s biologijom, koja se temelji na ontološkoj alternativni *priroda vs. kultura*, može rastvoriti era otvorene, višedimenzionalne i složene znanosti o čovjeku, pri čemu nije riječ o mehaničkom preklapanju dviju disciplina, o uspostavljanju diplomatskih i trgovačkih odnosa među disciplinama, kao što je to, nažalost, često danas slučaj u interdisciplinarnim znanstvenim projektima. Ta nova znanost o čovjeku, *scienza*

nuova ili opća znanost o *physisu*, bit će karika između *fizike* i *života*, između entropije i negentropije, i time će tvoriti kariku između *živog* i *ljudskog*, negentropologije i antropologije, budući da je čovjek, u Morinovoј atribuciji, negentrop. Naime, Edgar Morin detektira kako se vladajuća teorija, znanost o čovjeku zasniva ne samo na razdvajanju nego i na suprotstavljanju pojmova *čovjek* i *životinja*, *kultura* i *priroda*, i sve što nije sukladno navedenoj paradigmati osuđeno je kao biologizam, naturalizam i evolucionizam. Zatvorena paradigma tvorila je podlogu za antropocentričan mit o navodno natprirodnom čovjeku, antropocentričnoj autoidolotariji, koji se konstituirao u samom epicentru antropologije, a poredak *priroda vs. kultura* poprimio je oblik paradigmatе, pojmovnoga modela koji upravlja svim njezinim diskursima.

Napomenimo da su npr. i Desmond Morris zbog njegove knjige *Goli majmun* (*The Naked Ape*, 1967.) žestoko napali i antropolozi, optužujući ga za vrijeđanje ljudskoga dostojanstva kao i za navodno izvrtnje principa evolucije, s obrazloženjem da je smiješno i neozbiljno čovjeka nazivati majmunom te da takvom usporedbom zapravo falsificira ljudsko porodično stablo. Naime, tada se antropolozi više svidjela ideja po kojoj su *naši* preci tek u daljem srodstvu s *ostalim* primatima, od kojih se onda razdvajaju u veoma ranoj fazi razvoja. Danas je, pridodaje Morris, sasvim jasno da su antropolozi tada bili zavedeni učenjem po kojem je čovjek navodno nešto potpuno različito od ostalih životinja, a ne sastavni dio prirode (usp. Desmond Morris, *I čovjek je životinja: moje gledanje na ljudsku vrstu / The Human Animal: A Personal View of the Human Species*, 1994.).

Dakle, u posljednjem je poglavlju knjige *Sociobiologija: nova sinteza*, pod nazivom »Čovjek: od sociobiologije prema sociologiji«, Wilson ponudio moguću sintezu prirodnih i humanističkih znanosti – tezu da će se biološka načela koja sada važe za životinje u budućnosti uspješno primijeniti i na društvene znanosti, što je iniciralo niz kontroverzi, kako ističe u predgovoru (iz 1978. godine) knjizi *O ljudskoj prirodi*. Pritom apostrofira kako bi antropologija i sociologija zajedno tvorile *sociobiologiju jedne vrste primata*. Tako knjiga *O ljudskoj prirodi* nastaje kao nastavak posljednjega poglavlja knjige *Sociobiologija: nova sinteza*, s obzirom da je zbog svih navedenih žestokih kritičkih napada posljednje poglavlje očito trebalo biti izlaganje u veličini zasebne knjige. Nadalje, isto tako u tom drugom predgovoru iz 2004. godine knjizi *O ljudskoj prirodi* objašnjava kontekst zbog kojega su se, zbog nacističke zlouporabe biologije, a djelomično i zbog razvoja bihe-

viorizma kao dominantnoga pokreta unutar psihologije, humanističke znanosti u to doba sve više udaljavale od pojma 'nagon' kao i uporabe genetike i evolucijske teorije.

Iz svega navedenoga, nije nimalo začudno da Wilson svoju knjigu *O ljudskoj prirodi*, knjigu o idejama o »biologiziranju« društvenih znanosti otvara poglavljem »Dilema« u kojemu ističe važnost prožimanja biologije i društvenih znanosti (psihologija, antropologija, sociologija i ekonomija) te pritom upozorava kako biologija danas predstavlja antidisciplinu društvenih znanosti, a riječju 'antidisciplina' opisuje »ono naročito neprijateljstvo koje se javlja kad prve interakcije nastaju baš među organizacijskim razinama koje međusobno graniče« (str. 26). Naime, svaka je disciplina ujedno i antidisciplina. Tako je znanstvenik onaj koji proučava tri znanstvena područja: svoju disciplinu (npr. kemiju), nižu antidisciplinu (fiziku) i područje kojemu njegova disciplina predstavlja antidisciplinu (kemijske aspekte biologije). Tako, prema Wilsonu, uspješan znanstvenik pristupa trima razinama fenomena koji su vezani za njegovu specijalnost na različite načine. Dakle, prema njemu biologija je ključ za razumijevanje ljudske prirode te vjeruje kako će biologija, a naročito neurobiologija i sociobiologija, služiti kao antidisciplina društvenim znanostima.

Nadalje, u poglavljju o nasljednosti ističe da glavno pitanje nije više je li ljudsko ponašanje genski uvjetovano, nego do koje mjere, i pritom Wilson ide korak dalje te upozorava da je hereditarna komponenta presudna. Ideja da kultura stvara čovjeka, tj. da je čovjek proizvod vlastite kulture, samo je polovična istina; naime, svakog čovjeka, prema Wilsonovoj procjeni, oblikuje međudjelovanje okoliša – naročito kulturnog okoliša, i gena koji utječu na društveno ponašanje.

Nadalje, sljedećih šest poglavljja Wilson posvećuje različitim sociobiološkim istraživanjima od kojih su neka, kako ističe, pouzdana, a druga spekulativna. Tako treće poglavlje »Razvoj« završava postavkom Erika H. Eriksona (*Identity: Youth and Crisis*, 1968.) kojim je utvrdio da su ljudi skloni *pseudospecijaciji*, redukciji strane grupe na status inferiorne vrste, gotovo nehumane skupine koju je moguće poniziti bez ikakve grižnje savjesti. Pritom Wilson sugerira da takve predispozicije otkrivaju svoj smisao ako ih se promatra unutar mehanizma za napredak ljudske vrste.

U poglavljju »Emergencija« Wilson navodi kako se arhaični čovjek može atribuirati kao *mesožder čiji je plijen često veći od njega samoga*. Tako jedini sisavci koji pored čovjeka proganjaju tako veliku lovinu jesu lavovi, hijene, vukovi i afrički divlji psi, što znači da je *arhaični* čovjek u ekološkom smislu

analogan lavovima, vukovima i hijenama. Osim toga, čovjek je jedini među primatima, uz malu iznimku čimpanze, usvojio lov u čoporu. Navedimo ovom prigodom još neke sličnosti između čovjeka i četveronožnih primata/mesoždera prema Wilsonovoj procjeni: čovjek lovačko-skupljačkoga načina života ubije više no što može pojesti, pohranjuje višak plijena, mladima daje sirovu hranu, organizira podjelu rada, prakticira kanibalizam i ponaša se agresivno prema konkurentskim vrstama. Pritom Wilson upozorava da lovačko-skupljački način života zauzima 99 posto čitave ljudske genetičke evolucije. Podsjetila bih da u poglavljju o nasljednosti Wilson ističe primjer Roberta Nozicka (*Anarchy, State, and Utopia/ Anarhija, država i utopija*, 1974.) koji je pokušao potkrijepiti tvrdnje u korist vegetarijanstva. Naime, prema njegovu mišljenju ljudska bića opravdavaju jedenje životinjskoga mesa/tijela time što se životinje ne mogu navodno uspoređivati s čovjekom po stupnju osjećajnosti i inteligencije. Iz toga slijedi da bi predstavnici superiorne izvanzemaljske civilizacije, po posjeti Zemlji, mogli mirne savjesti jesti ljude. Dakle, u okviru te specifične priče moglo bi se dogoditi da nas izvanzemaljci dožive kao nezanimljiva bića niske inteligencije. Tragom Nozickova promišljanja, možemo nadovezati i promišljanje Carol J. Adams, koja u članku »Ecofeminism and the Eating of Animals«, koji je objavljen u zborniku *Ecological Feminist Philosophies* (ur. Karen J. Warren, 1996.), pokazuje kako u pokušaju da se odredimo kao prirodna bića, neki tvrde da smo ipak samo predatori kao i, navodno, »ostale životinje« i time se na taj način vegetarijanstvo i veganstvo određuje kao neprirodna praksa prehrane, dok se jedenje mesa postavlja kao prirodno određeno i kao paradigma naše kulture. Pritom Carol J. Adams utvrđuje kako je praksa jedenja mesa evidentna samo kod 20 posto životinja.

Slijede četiri poglavljja koja razmatraju četiri osnove kategorije ponašanja – agresivnost, spolnost, altruizam i religiju. Tako u poglavljju o agresivnosti Wilson iznosi argumente u korist tvrdnje kako je agresivnost urođena ljudskom rodu te poglavlje zaključuje procjenama o potrebi za obuzdavanjem ljudske prirode. U poglavljju o spolnosti seksualnost određuje kao temelj ljudske biologije, a u poglavljju o altruizmu ističe kako smo fascinirani ekstremnim oblicima vlastite žrtve. Nadalje, u poglavljju o religiji navodi kako je religija jedna od glavnih kategorija ponašanja koja su nesumnjivo jedinstvena za ljudsku vrstu. Tako iznosi i sociobiološko tumačenje vjere u Boga te ističe kako je Bog monoteističkih religija uvijek muškoga roda, a razlozi su ove

patrijarhalne usmjerenosti višestruki. Naime, stočarska su društva mobilna, čvrste organizacije i borbena, što znači da posjeduju osobine koje zahtijevaju androcentrični autoritet. Dakle, koncept djelatnoga, moralnoga boga nastaje u stočarskim zajednicama. Odnosno, Wilsonovim riječima: »Što je veća ovisnost o uzgoju stoke i ispaši, veća je i vjerojatnost da će se razviti vjerovanje u pastirskog boga judeokršćanskog tipa« (str. 176). Ovo će, u prikazu Wilsonove knjige, negirati Aleksandar Benažić: naime, Benažić zaključuje da će se većina stručnjaka složiti s Wilsonovom tvrdnjom da monoteističke religije nastaju u stočarskim društvima – i pritom Wilson nudi primjer Izraelaca i muslimana. Ali, dodaje Benažić, Izraelci u vrijeme nastanka monoteizma nisu bili stočari kao što to nisu bili ni muslimani (usp. »Biološki temelji društvenosti«, *Zarez*, broj 219, 2007.).

Knjiga završava poglavljem »Nada« u kojemu Wilson navodi da je promišljenom primjenom metoda i ideja iz područja neurobiologije, etologije i sociobiologije moguće postaviti temelje društvenih znanosti, a procijep koji još uvijek razdvaja prirodne znanosti i humanistiku na taj će način konačno nestati. U okviru navedenoga sasvim točno zamjećuje kako kultura zapadne civilizacije kao da živi neovisno o otkrićima prirodnih znanosti. Naime, pojam 'intelektualac' se povezuje s onima koji rade na području društvenih znanosti i humanistike, a upravo su razmišljanja toga tipa znanstvenikâ posve lišena izraza koji se koriste u prirodnim znanostima te se čini da u dnevnim novinama kao i u tjednicima za kulturu i društvena istraživanja dominiraju tekstovi po kojima je očito da se znanost zaustavila negdje tamo u devetnaestom stoljeću:

»Njihov se sadržaj sastoji uglavnom od povijesnih anegdota, dijakronijskog uspoređivanja zastarjelih teorija o ljudskom ponašanju i prosudbi tekućih događaja na temelju autorovih osobnih ideologija – sve to začinjeno ugodnim, ali frustrirajućim tehnikama koje potiču uzbuđenje.« (str. 186)

Riječ je, dakle, o postavkama koje će Wilson detaljnije razviti u knjizi *Consilience: The Unity of Knowledge* (1998.), a što se ni danas nije ozbiljilo s obzirom da mnogi znanstvenici interdisciplinarnost na sarkastičan način definiraju kao »sjedjenje na dvije stolice«. Iz svega rečenoga, očito je, kako uostalom ističe i sam Wilson u predgovoru iz 1978. godine, da ova knjiga nije znanstveno djelo već djelo o znanosti koje pokazuje kako prirodne znanosti mogu duboko zadrijeti u tajne ljudskoga ponašanja dok se i same ne transformiraju u nešto novo.

Suzana Marjanić

Nelson Goodman

Načini svjetotvorstva

Preveo Damjan Lalović

Disput, Zagreb 2008.

Spretno odabran naslov može u sažetome izrazu istaknuti srž djela, istovremeno zaintrigirati te biti najava i zaključak teme. Naslov knjige američkoga filozofa Nelsona Goodmana upravo je takav. Ako smo, doduše, u samom početku i pomislili da je riječ o kozmogoniji jednoga svijeta, već na prvim stranicama iznenadit će nas spoznaja da svjetova ima mnogo više.

Načini svjetotvorstva nude nam osebujan pogled na funkcioniranje simbola, umjetnost, stil, estetiku i epistemologiju utemeljenu na stvaralačkim djelatnostima kreiranja i otkrivanja značenja svjetova. Točka s koje Goodman analizira to mnoštvo svjetova kojima smo okruženi i u koje smo umreženi razvila se na ruševinama zapadnjačkoga mita o nevinome oku. Kako je vid izgubio autoritativnu poziciju najvažnijega osjetila kojim neposredno zahvaćamo i razumijevamo okolinu, tako se i nekad jedinstveni svijet počeo rasipati na mnoštvo svjetova.

Usporedba tih svjetova – sustava, koncepata, načina mišljenja i predočavanja znanja, referentnih okvira – predmet je Goodmanove kritike svjetotvorstva. Oni se ne izlažu pasivno našem pogledu – njih sami konstruiramo, jednako su stvarni i ne pobijaju jedan drugoga, koliki god bio nesklad između njih. Prvenstveno nastaju s pomoću simboličkih sustava koji preuređuju elemente već postojećih svjetova. Neki od tih načina su *sastavljanje i rastavljanje* (grupiranje odabranih obilježja pod novi krovni pojam), *isticanje* (premještanje naglaska na relevantne vrste), *sređivanje* (uspostava određenih mjerila i struktura), *brisanje i dopunjavanje* (zanemarivanje elementa koje ne možemo ili ne želimo vidjeti i dodavanje sadržaja prazninama) i *izobličjenje* (karikiranje, variranje polaznoga svijeta unutar granica prepoznatljivosti; može rezultirati ispravljanjem ili iskrivljavanjem).

Pritom se znanost i umjetnost smatraju ravnopravnim simboličkim sustavima koji imaju moć svjetotvorstva, epistemološku funkciju i kognitivnu vrijednost. Umjetnost dakle sudjeluje u procesu spoznavanja života i svijeta upravo stvaranjem mnoštva svjetova. Predodžba koju izazove primjerice neko književno djelo preoblikovat će čitateljevu poziciju, odnos prema tom i ostalim svjetovima, pomoći mu da ih bolje razumije.

Izloženi koncepti konstruktivizma i radikalnoga relativizma ipak ne prelaze u potpunu anarhiju. Goodman naglašava da svjetovi niti mogu biti stvoreni proizvoljno niti svaka verzija svijeta mora biti prihvaćena. Granice su široke, ali ipak postoje: »Ali iz mnogih se razloga ispravni opisi, slikovni prikazi i percepcije svijeta, načini kako svijet jest ili samo verzije mogu tretirati kao naši svjetovi« (str. 13). Ta ispravnost ne teži tome da bude ekvivalentna objektivnoj istinitosti koja nam je ionako nedostupna. Rašomon ne traži razrješenje. Ispravnost tvore učinkovitost, mjerodavnost, a prije svega *pristajanje* verzije, koju bismo mogli definirati kao način predstavljanja, predstavljenom svijetu, pri čemu svijet ne prethodi predstavljanju, nego nastaje istovremeno s njim. Ni olovka nije nevinna, nemoguće je odvojiti formu od sadržaja, »materiju« od »manire diskursa«. Stoga ispravnost opisa nije moguće testirati uspoređivanjem sličnosti s neutralnim, ishodišnim predmetom jer »sadržaj nestaje bez forme« (str. 15). Epistemologija, koja je nadređena estetici i svjetotvorstvu, također nema za cilj otkrivanje apsolutne istine. Spoznavanje je ponajprije vezano za produbljivanje razumijevanja svjetova koji nas okružuju, načina na koje su stvoreni i funkcija koje obavljaju.

Ispitivanje pristajanja stoga se okreće prema unutra, pokušava se odrediti koliko verzija i svijet odgovaraju jedno drugome, a ne kakvu izvanjskome autoritetu. Taj proces nije jednokratn; testiranje se, da bi bilo mjerodavno, mora ponavljati. Zahtjevi se pritom postavljaju i pred onoga koji stvara i onoga koji rastvara. Svjetotvorci imaju slobodu stvaranja, ali i ta sloboda priziva odgovornost. Ono što stvaraju mora biti uvjerljiva cjelina za sebe, mora ponuditi obrazloženje svog postojanja ili mogućnost da se ono unese: »Umjetnička djela (...) doslovno ili metaforički egzemplificiraju oblike, osjećaje, afinitete, kontraste, koje valja tražiti u određenome svijetu ili ih u nj ugraditi« (str. 123). Svako djelo ima vlastita mjerila koja kao njegovi promatrači ili sudionici moramo odgonetnuti želimo li proniknuti u njegov svijet. Osvojene rezultate možemo spojiti s nekim drugim elementima i tako se iz tražiteljâ i sami prometnuti u stvaraoc.

U razmišljanju o umjetničkim djelima Goodman nije zaobišao pitanje stila. Hvatanje u koštac s određenjem stilske činjenice za mnoge teoretičare počinje ograđivanjem od onoga što stil nije. Tako i on kao neprimjerena prokazuje ona tumačenja koja stil svode na sinonimiju, izbor i varijacije, formu naspram sadržaja, afektivna naspram intelektualnih i unutarnja naspram vanjskih obilježja. Dodaje kako je riječ najprije o teorijskim zabludama, dok u praksi kritičari ipak stilu prilaze uvažava-

vajući i aspekte koje je on ustavio u »trodjelnu taksonomiju«: i tema i forma i osjećaj te načini njihova referiranja – govorenje/prikazivanje, egzemplificiranje i izražavanje – mogu biti stilski obilježeni pod određenim uvjetima. Jedino ona svojstva djela koja ga atribuiraju određenom autoru, razdoblju ili školi (čime se pomirljivo obuhvaćaju i individualne i kolektivne specifičnosti!) i koja su uz to vezana uz simboličko funkcioniranje mogu se nazvati stilskim.

Egzemplifikacija je jedan od ključnih pojmova Goodmanove estetike. Taj način referiranja obuhvaća dva čimbenika, posjedovanje kakva svojstva i bivanje uzorkom tog svojstva, npr. forme, boje, strukture... Na drugom polu nalazi se denotacija, odnosno opis, imenovanje ili prikazivanje, iznošenje kakve tvrdnje, govorenje o nečemu. Ekspresija ili izražavanje, primjerice osjećaja, priklanja se egzemplifikaciji jer oba načina dijele svojstvo nedeno-tativnosti.

Krajnji stupanj međuovisnosti verzije i svijeta ilustriran je primjerima iz teorije percepcije kretanja i eksperimentalne psihologije opažanja u poglavlju »Zagonetka o percepciji«. Goodman se u značajnoj mjeri oslanja na istraživanja psihologa Paula A. Kollera, s kojim je, kako kaže, vodio i mnoge poticajne rasprave. Ne samo da način prikazivanja oblikuje ono što se prikazuje, nego vizualni sustav percipira čak i ono čega uopće nema, primjerice prividno kretanje jedne točke, dok su zapravo uzastopno prikazane dvije udaljene točke.

To nas uvodi u problematiku odnosa fikcije i fakata, koja se razrješuje pozivanjem na kognitivnu teoriju metafore, prema kojoj je metafora model spoznavanja i konceptualiziranja svijeta: »Metafora nije tek ukrasna retorička figura, nego način na koji svoje termine tjeramo da određuju višestruke noćne smjene« (str. 97). Fiktivni termin može s punim pravom denotirati, izražavati ili egzemplificirati neku pojavu iz stvarnog svijeta, doslovno ili metaforički, te tako stvoriti novi svijet. Predstavljanje/stvaranje nije ograničeno na verbalne i doslovne verzije. Vrijednost Goodmanove teorije je i u tome što je primjenjiva i na apstraktna i na figurativna djela, jezična i nejezična.

Već nam naslov poglavlja »Kad je umjetnost?« otkriva kondicionalni pristup. Djelo je umjetničko onda kad ima simboličku funkciju i kad to funkcioniranje prati jedan od pet simptoma estetskoga: sintaktičkom gustoćom, semantičkom gustoćom, relativnom nabijenosti, egzemplifikacijom i referencijom. Ali, tek što je Goodman izložio svoju teoriju simbola, odmah je priznao da ona daje samo nagovještaje, primjere umjetničkoga. Nijedan

od simptoma sam po sebi nema snagu jamstva koje bi potvrdilo da nešto ima status umjetnosti, a nekim se djelima ne može oduzeti ni stanovita postojanost toga statusa. Premda dakle naslovno pitanje ostaje bez potpunoga odgovora (možda bi naslov »Neki slučajevi kad je umjetnost« bio precizniji), svi simptomi estetskoga imaju jedno zajedničko svojstvo, a to je da u prvi plan dovode simbol i načine referiranja, odnosno svjetotvorstva:

»Tko god, dakle, traži umjetnost bez simbola, neće naći nikakvu umjetnost, ako se uzmu u obzir svi načini na koje djela simboliziraju. Umjetnost bez prikazivanja, ekspresije ili egzemplifikacije – da; umjetnost bez sva tri svojstva – ne.« (str. 66)

Kao što je prethodno navedeno, isti su načini prikazivanja relevantni za određenje stila, stoga bi se u potonjoj rečenici riječ 'umjetnost' mogla i zamijeniti riječju 'stil'! Uloga stila čvrsto je povezana s razumijevanjem djela. Značajnija su ona stilska svojstva koja je teže otkriti, koja se ne nameću pri prvome susretu, koja nas navode na prilagođavanje sebe djelu, a ne obrnuto.

Poglavlje »Neka pitanja u vezi s citiranjem« analizira i uspoređuje izravno i neizravno citiranje, kao još jedan način reorganizacije i tvorbe svjetova, u različitim simboličkim sustavima, verbalnome, slikovnome i glazbenome. Mogućnost citiranja uvjetovana je prirodom sustava. Prema Goodmanovoj podjeli izloženoj u knjizi *Jeziči umjetnosti: pristup teoriji simbola* (Kruzak, 2002.), alografski simbolički sustav obilježava one vrste umjetnosti koje se mogu višeputno izvoditi tako da svaka ponovljena izvedba/replika ima status originala. Za razliku od takvih alografskih sustava kao što su književnost i glazba, slikarstvo ne odobrava umnožavanje; ni jedna kopija, ma kako savršeno bila izvedena, ne može se smatrati jednakovrijednom originalu. Takve sustave Goodman naziva autografskima. U verbalnim sustavima, umjetničkim i neumjetničkim, moguće je precizno razlikovati izravno i neizravno citiranje. Izravno zahtijeva sintaktičku, a neizravno semantičku istovjetnost, odnosno parafrazu. Zajedničko im je to da nužno uključuju sadržavanje citiranoga i referiranje na citirano. Kod slikovnoga sustava nije moguća tako precizna klasifikacija pa u pomoć priskače kontekst koji može odrediti o kakvom je citiranju riječ, dok slikarstvo zbog nemogućnosti repliciranja i ne može izravno citirati na način na koji to može jezik, ne može u sebi sadržavati drugo djelo. Budući da se glazba svrstava u alografske simboličke sustave, repliciranje jedne glazbene izvedbe unutar druge jest moguće, ali ono ne posjeduje sredstvo kojim bi se obilježilo da je riječ o referiranju, kao što su to navodnici u verbalnome sustavu. Uz to, neizravno

glazbeno citiranje otežano je nepostojanjem referenta koji bi se dao parafrazirati. Citiranje se dodatno usložnjava razmatranjem odnosa između različitih sustava. Goodman navodi primjere citiranja slike u jeziku i slikovnog citiranja jezičnog izraza te zaključuje da »vizualni sustav koji ima sredstva za citiranje vlastitih simbola obično ima sredstva za citiranje drugih vizualnih simbola« (str. 56).

Za svijet koji je Goodman stvorio u *Načinima svjetotvorstva* možemo na kraju reći da u dovoljava kriterijima koje on zahtijeva od dobroga stila – njegove teze nisu lako shvatljive i pozivaju na opetovana čitanja, ali trud biva nadoknađen. Pokazao nam je da moć koju dodjeljuje umjetnosti počiva na čvrstim temeljima i da umjetnost zaslužuje svoje mjesto u okviru epistemologije.

Katarina Brajdić

Draško Bjelica

Epileme

Problem odnosa filozofskih pitanja i filozofskih odgovora na pragu panerotičkih filozofskih istraživanja

Sven, Niš 2008.

Knjiga niškog filozofa obrazovanoga u Skopju Draška Bjelice ne spada u standardne akademičke uratke. Riječ je o neobičnoj, dapače, moglo bi se reći i čudnoj (začudujućoj, čudesnoj) knjizi, a o njezinom karakteru ponešto govore i naslovi poglavlja: A. *Eha*, B. *Teharonhiavagonov San*, A.a. *Ehina* »Crna kutija«, C. *Problem odnosa filozofskih pitanja i filozofskih odgovora*, D. *Zašto Ta, zašto Ja a ne neka druga tema?!*, E. *Sahara* (ovo poglavlje sadrži potpoglavlja: *Sahara*, »Halucinacija?«, »Fatamorgana?«, *Sahara jeste...*, *Ljubav jeste Filo-Sofija*, *In Vino veritas?!*, *Haribdni vrtozi?!*), F. *Introverzija ili Ispovest Nepoznatoj Ptici...*, G. *Per aspera ad astra* (sadrži: *Kodeks filozofa*, *U G-ključu Stiksa*: a. *Recenzije Epilema* »u« *Epilemama*, b. *Paralipomene*, c. *Abrakadabra*). Na temelju ovih naslova mogla bi se oblikovati prva prosudba naravi knjige, a ukoliko bi prosuditelj bio zlonamjeran ili mrzovoljan, ona bi upućivala na to da je vjerojatno riječ o suma-

nutom buncanju, koje s ozbiljnom filozofijom nema nikakvih pozornosti vrijednih veza.

I, doista, Bjeličina je knjiga teška, to su prijevodi neprevodivih Mnemozinih prijevoda, kako to sam pisac uvodno definira. Čitatelju nije jednostavno probijati se kroz naslage složenih formulacija i veoma kompleksnih sintagmi. Međutim, kritička raščlamba pokazuje da onaj mrzovoljan dojam nipošto nije utemeljen: svaka misao, svaki (tek prividno proizvoljan) ekskurs, svaka asocijacija, svaki citat (pri čemu se na izvornik najčešće upućuje tek korištenjem kurziva ili navodnika) ima svoje precizno definirano mjesto u geometrijski oblikovanim izvodima. A to važi i za – svakako nestandardno – korištenje velikih i malih slova na početku riječi, koje je samo naizgled maniristički izraz poigravanja s logikom i gramatikom, a zapravo se u konačnici razotkriva kao nešto duboko dosljedno (te utoliko i logično). Svaka misao i svaka rečenica, s pravom je naglasio izdavački recenzent *Epilema* Ferid Muhić, blista onom prozračnošću kojom se presijava svaka kap najbolje odnjegovanog vina (autor je, uostalom, zaista odnjegovao svoju knjigu: pisanje *Epilema* trajalo je punih dvadeset godina, što je jedan posve nestandardan podatak). Tekst dosljedno slijedi osnovnu piščevu intenciju, a ona se otkriva u htijenju da se akroamatski (ezoteričnije od ezoteričkoga, dakle) pristupi središnjem pitanju koje autora zaokuplja, pitanju odnosa između pitanja i odgovora, te da taj pristup ima i oblik i značaj umjetničkog djela. Umjetnička forma filozofiranja približava Bjeličin stil onom stilu koji je svojstven djelima Friedricha Nietzschea (a u našoj sredini moguća je tek paralela s pojedinim karakterističnim spisima Branka Despot). U kojoj je mjeri književna umjetnička vrijednost ove knjige primjerena piščevoj intenciji – nije na autoru ovoga prikaza da prosuđuje; on se, naime, smatra nekompetentnim za vrednovanje umjetničkih dosega bilo koje literature. Jednako vrijedi i za s očiglednom brižljivošću odabrane likovne priloge koji, posebice u posljednjem poglavlju, čine organsku cjelinu s tekstualnim dijelovima knjige. Jedino što može biti jasno jest to da će Bjeličina knjiga naći svoju publiku među onima koji vole Nietzschea, K. Gibrana i, općenito, tu vrstu autora.

No, valja nam nešto reći o filozofijskim dosezima knjige Draška Bjelice. S onu stranu zdravog razuma, ali i s onu stranu iskušenja da se prepusti baruštini (svjesno odabrana ili proizvoljno preuzeta) iracionalizma, Bjelica na sebi svojstven način afirmira primat pitanja nad odgovorima, bar kad je riječ o pitanjima i odgovorima što ih postavljaju i razmatraju filozofi. U filozofiji konačnih i jednoznačnih

odgovora niti ima niti ih može biti (doduše, moglo bi se pitati i to gdje takvih odgovora, osim na nekim posve trivijalnim razinama, uopće i ima), a da je tomu tako trebala bi nas poučiti eroterika, filozofijski koncept što ga naš autor elaborira, koncept koji isključuje svaku dogmu (istoznačnu sa smrću filozofije), a sa svoje se strane temelji na iskonski bestemeljnu jedinstvu onoga što su Grci izricali (međusobno itekako diferenciranim) pojmovima *eros* i *filia*. U tom smislu, a posebice ukoliko uzmemo u obzir analogiju odnosa pitanja i odgovora (dakle, generalizirano, procesa i učinka procesa) s odnosom života i smrti, *Epileme* su silovita afirmacija žive i životne filozofije nasuprot mrtvoj i umrtvljujućoj dogmatici. U rubricirajućem disciplinarnom smislu moglo bi se reći da je knjiga relevantan doprinos filozofiji života (iako jedna takva knjiga kao što su *Epileme* po definiciji izmiče svakoj rubricirajućoj klasifikaciji). Ipak, njezina je bitna vrijednost u uspješnom povezivanju pitanja i pristupa klasične metafizike (i općenito filozofijske tradicije), gdje se kao Bjeličini sugovornici pojavljuju i Platon i Aristotel, ali i Parmenid i Pitagora, i Lao Tse i Buddha, i Anselmo i Descartes, i Kant i Hegel (pa od novijih mislilaca Baudelaire, Nietzsche, Wittgenstein, Freud, Gadamer...), s pitanjima koja se usredotočuju oko uloge filozofije u ljudskom životu – a u tom pogledu je Bjeličino naglašavanje njezine vitalne važnosti koliko indikativno, toliko i uvjerljivo.

Autor, koji sebe definira kao Zgubidana (pri čemu se asocijativno nameće značenje dokoličara, onoga tko se prepušta dokoličarenju, tj. onomu što su Grci imenovali kao *shole*), napisao je tu svoju knjigu iz istinske i duboke tegobe, koja pripada svima onima koji se ozbiljno i bez unutarnje distance bave nečim toliko zaludnim kao što je to filozofija. Svojom misaonom prodornošću i dojmljivim izričajem Draško Bjelica, inače posljednji izravan učenik Pavla Vuk-Pavlovića, dao je svoj autentičan doprinos afirmaciji autentičnog mišljenja, doprinos koji nedvojbeno zaslužuje primjereno vrednovanje.

Lino Veljak

Divna Vuksanović

Filozofija medija

Ontologija, estetika, kritika

Čigoja štampa, Beograd 2007.

Promatrajući odnos medija i svijeta/medija u svijetu, Divna Vuksanović, profesorica na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, gdje predaje kolegije »Menadžment u kulturi«, »Medije masovnih komunikacija«, »Estetiku« i »Teoriju kulture«, polazi od teze da medijski posredovana stvarnost bitno mijenja klasični Kantov odnos subjekt/objekt i u kojoj »medijska stvarnost« kao druga stvarnost zadobiva poziciju subjekta.

Oslanjajući se na misao suvremenih kritičara, autorica se ponajviše koncentrira na djela G. Andersa, G. Deborda i P. Virilioa. Knjiga, *Filozofija medija*, podijeljena u osam poglavlja, nastoji kritički na tragu Frankfurtske škole osmisliti/objasniti pojmove estetike, ontologije i kritike primjenjujući ih na mas-medije, *cyber* prostor i virtualnost.

Ako se uopće zapitamo što znači medijski posredovana stvarnost, odgovor treba potražiti u izmijenjenom doživljaju realnosti koja, sada obogaćena tehnološkim dodatkom, prebiva u globalnom planu. Ovaj »Drugi svijet«, koji ujedno i mijenja mjesto Drugog, postavlja »sliku«, te vizualne medije kao »izvedenicu« iz slike, kao realnost po sebi. Ta realnost pak ima mogućnost beskonačnog simulacijskog umnožavanja (Baudrillard). Stoga, kritička teorija upravo ide u smjeru razotkrivanja medijske stvarnosti u njezinoj cjelokupnosti, kao stvaratelja dominantnog osjećaja realnosti, a ne samo kao posredovatelja.

Gdje je ovdje mjesto estetike, čovjeka (individue) i kritike? Kao prvo, prevladavajuće estetsko je ukinulo sferu transcendencije u klasičnom smislu te se samo transcendentalno smjestilo u stvarnost; autorica kaže: »stvarnost estetizirana do maksimuma, dok je transcendencija apsolutno očulotvorena i time se faktički podudarila sa vlastitom empirijom.« (str. 24)

Nestankom harmonije između istinitog, lijepog i dobrog, a poduprto tehnološkim rastom u njenoj promjenjivosti i fluidnosti, subjektivnost je oblikovana u kolektivno djelovanje *cyber* prostora. *Cyber* prostor tako preuzima ulogu »revitalizacije socijalnih struktura« što ima za posljedicu stvaranje virtualnih zajednica koje predstavljaju zamjenu za nekadašnje realne odnose prostora i vremena.

U poglavlju »Estetsko u medijima i u estetici« autorica polazi od teze da mediji vrše proces prevodenja odnosno preoblikovanja medijske poruke u estetske, što na kraju završava u hiberniranom mediju slike. Sve mora biti dovoljno spektakularno da bi uopće moglo biti medijsko. I ovdje se autorica poziva na Berkleya koji izjednačuje »Biti – znači biti opažen«, a danas se njegova misao ostvaruje kroz televizijsku stvarnost, kao mjesta narcisoidne egzibicije. O tome kako ružno postaje autentičan estetski fenomen autorica kaže: »ovdje je, dakle, reč o pokušaju da se šok estetika, kao i ružno, opsceno, destruktivno, brutalno i odvratno prikažu kao autentični estetski fenomeni, i istovremeno, u jednom posebnom kontekstu svog realizovanja, dovedu u relaciju s kantovskom kategorijom 'uzvišenog'« (str. 38)

I gdje je u svemu tome mjesto ljepote? Ona danas može postojati samo po principu jednostavnosti odnosno matrice; ljepota je postala rezultat rada tehničkog uma. Već najavljeno kod talijanskih futurista, »obožavanje tehnike i brzine«, koje je tada još uvijek imalo utopijski potencijal, danas tehnika uzima primat i regulira sva druga područja realizacije. Televizija kao proces i medijator realnosti upravo je indikativna za razumijevanje gubljenja utopijskog potencijala. Imajući danas ulogu »javnih snova«, ona postaje mit, ali i mjesto »realne iluzije«. *Hyper* prostor, nastavljajući televizijsku sveprisutnost slika, mjesto događanja seli u postojanje posebnih mrežnih svjetova (*networks*), koji sada preuzimaju ulogu transcendiranja subjekta.

I koja je danas uloga pojedinca te kako se on u svemu tome snalazi? Autorica tome problemu posvećuje poseban odlomak pod nazivom »Ja sam centar svijeta«, čovjek kao medijski fenomen. Postindividualizam, odnosno post-postindividualizam temelji se na bitnim kapitalističkim odrednicama, danas proširenim globalno. U ime pozivanja na slobodu, znanje i ostvarivanje vlastitih potencijala, čovjek se u stvari nalazi u permanentnom postupku *brandiranja*, odnosno svoj identitet može zadobiti samo kroz korištenje određenih roba, koje su pak strogo određene svojim imenom. Subjekt gubi svoj identitet i postaje »slabi subjekt«, dok se praksa novog građanskog *cyber* društva vrši u imaginarnom prostoru i u interakciji tijela. Živimo u doba imaginacije, »u kome doba punine i praznine pulsiraju naporedo i naizmjenično, kao puki odjeci jednog te istog sveta opšteg zanosa, transa i medijski proizvedenog privida.« (str. 59)

U podređenosti potrošnji, o kojoj je već pisao Walter Benjamin, izgubljenu auru umjetničkog djela zadobiva robna marka, koja transcendirira svoju puku upotrebnu ulogu i postaje

mjesto »sakralizacije konzumerizma«. Stoga se individua nalazi rastrgana između vlastitog narcisoidnog ega, umnoženih i umreženih slika te kolektivnog imaginarija *cyber* prostora, prisutnog, a neuhvatljivog, pa »medijske egzistencije, otuda, nisu ništa drugo do samosvest kao kodirana poruka; stari režimi u novom matrixu; cirkulacija usamljenosti, ludila i neslobode, brend kao takav.« (str. 72) Tržišna prisutnost i prihvaćanje postaje *conditio sine qua non*, i ono stoji u temelju i individualne i medijske realnosti oblikujući »medijski kapitalizam«.

I dok su utopije otvarale prostor humaniteta i različitosti, distopijama pripada prostor post-humanizma koji »izvodi ideje putem tehnološkog progressa, neposrednim zahvatom u sferu budućnosti, u kojoj se integrišu organska i anorganska 'priroda', čovek, kompjutori i mašine, čineći jedinstveni matrični entitet – kiborg (cyborg).« (str. 54)

I na kraju, autorica dva zadnja poglavlja pod naslovima »Kritika i moć medija« te »Kultura dijaloga vs. Interaktivne komunikacije« posvećuje mogućnostima kritičke misli. Ovdje se posebno oslanja na misao Paula Virilioa koji stvarnost određuje kroz kvalitete nestabilnosti, fraktalnosti i varljivo-nestabilne slikovne površine.

Predviđajući kraj slike koja u svojoj beskonačnoj moći preslikavanja ulazi u krajnji relativizam, postavlja se pitanje dijaloga i na koji način se on može odvijati u odnosu na novo postavljene realizam. Autorica stoga govori da je došlo do ontološkog preokreta u kojemu subjekt dijaloga više nije pojedinac, već da je medij preuzeo ulogu individue, i na taj način postao subjekt dijaloga. Završava knjigu ne baš odviše optimističnom tvrdnjom o pasiviziranom subjektu koji djeluje u interaktivnom svijetu.

Povezujući »Filozofiju medija« sa doktorskom disertacijom autorice *Barokni duh u savremenoj filozofiji*, može se iznijeti niz paralela sa razdobljem baroka, poput eklekticizma kao dominantnog stvaralačkog stila; nejasnim načinu prikazivanja »kada se pojava slike više ne poklapa sa maksimumom predmetne jasnosti« (Velflin), te paradoksalnosti, koju u sebi nose i slike današnjice, »jasnost nejasnog« (Velflin), odnosno kada prikazano u sebi sadrži dovoljnu mjeru nejasnoće da ne može biti pravilno razumljeno.

Filozofija medija jedna je od rijetkih knjiga koja se medijima bavi sa ozbiljne, teorijske strane, sugerirajući time novu disciplinu koja ima za ulogu promišljati sveukupno medijsko posredovanje, uzroke i moguće posljedice, na interdisciplinarni način.

Livia Pavletić

Edicija

Primenjena etika

Urednik Jovan Babić
Službeni glasnik, Beograd

Značajan izdavački pothvat Službenog glasnika iz Beograda jest pokretanje edicije *Primenjena etika*, čiji je urednik Jovan Babić, profesor etike na Filozofskom fakultetu beogradskog Univerziteta i zasigurno jedan od autora iz Srbije koji se među prvima bavio razmatranjem graničnih pitanja života. Edicija je pokrenuta 2007. godine, a tijekom 2008. u organizaciji Trećeg programa Radio Beograda, Službenog glasnika i nevladine organizacije *kuda.org*, na tribinama i više gradova Srbije je predstavljena većina knjiga iz ove edicije. Prvo kolo edicije obuhvaća izdanja: Robert L. Sajmon, *Fer-plej – Etika sporta*, Debra G. Džonson, *Kompjuterska etika*, Džozef R. de Žarden, *Ekološka etika – Uvod u ekološku filozofiju*, Gregori E. Pens, *Klasični slučajevi u medicinskoj etici – Opis slučajeva koji su uobličili medicinsku etiku, sa njihovom filozofskom, pravnom i istorijskom pozadinom* te Jovan Babić, *Uvod u poslovnu etiku*. Drugo kolo obuhvaća knjige Denisa F. Tompsona, *Politička etika i javna služba*, Igora Primorca, *Etika i seks*, Debla Žaketa, *Novinarska etika – moralna odgovornost u medijima*, Toma L. Bičampa i Normana Bovija, *Etička teorija i biznis* te knjigu A. R. Džonsena, M. Siglera i V. Dž. Vinslejda pod nazivom *Klinička etika – praktični pristup etičkim odlukama u kliničkoj medicini* (u pripremi). Ovom prilikom osvrnut ćemo se na neka od izdanja u ovoj ediciji.

Kako navodi Joseph R. de Jardin, knjiga *Ekološka etika – Uvod u ekološku filozofiju* (2006), svojom strukturom odražava način na koji su se, tijekom nekoliko prošlih desetljeća, razvijale ekološka etika i ekološka filozofija. Knjigu čine tri tematske cjeline (»Osnovni pojmovi«, »Ekološka etika kao primenjena etika« i »Teorije ekološke etike«), odnosno dvanaest poglavlja i rječnik pojmova. Ukratko, prva dva poglavlja autor posvećuje izlaganju relevantnosti filozofije za ekološka pitanja te pojedinim tradicionalnim etičkim teorijama i principima (tradicija prirodnog prava, utilitaristička tradicija, deontološka koncepcija), ali i suvremenim pogledima na teleologiju, utilitarizam i deontološku etiku. Treće i četvrto poglavlje daju pregled tema koje se, prema riječima autora, suštinski uklapaju u model »primijenjene etike«. Tako autor razmatra brojne etičke probleme u okviru tema: »Zagađenje i ekonomija«, »Popula-

cija, potrošnja i ekološka etika», »Da li smo odgovorni prema budućim generacijama?«, »Šta dugujemo budućim generacijama?« itd. U petom poglavlju se ispituju pokušaji da se moralno dostojanstvo proširi na bića kao što su buduće generacije, pojedine životinje, drveće i drugi prirodni entiteti. Unutar mnogih od tih razmatranja, upućuje autor, tradicionalne teorije i principi ostaju suštinski netaknuti, ali su njihovi opseg i doseg prošireni kako bi se pokrile teme koje filozofi ranije nisu istraživali. Posljednjih sedam poglavlja bavi se ispitivanjima kombiniranja ekološke filozofije i filozofije zaštite životne sredine, te obrađuju shvaćanja biocentrizma, ekocentrizma, dubinske ekologije, socijalne ekologije i eko-feminizma. Napomenimo da svako poglavlje počinje opisom jednog ili dvaju suvremenih ekoloških i srodnih problema koji implicitno sadrže fundamentalna etička pitanja, a završava nizom pitanja za diskusiju, te ova knjiga može biti ne samo vrsta priručnika, već i neophodna jedinica literature u bavljenju različitim humanističkim disciplinama. Najzad, iako nevelik po opsegu, rječnik na kraju knjige sadrži osnovne pojmove neophodne za ozbiljno bavljenje ekološkim i sličnim problemima i disciplinama.

Studija Robert L. Simona *Fer-plej – Etika sporta* (2006) sastoji se od osam poglavlja: »Uvod – Etika sporta«, »Takmičenje, zajednička potraga za izvrsnošću«, »Sportsko ponašanje«, »Doping i nasilje«, »Devojčice i dečaci, muškarci i žene«, »Sport na univerzitetu«, »Komercijalizacija sporta« i »Sportske vrednosti danas«. Kako autor obrazlaže u uvodnom dijelu studije, neka od najvažnijih filozofskih pitanja koja se javljaju u sportu jesu ona etička ili moralna. Neki moralni problemi u sportu se odnose na specifične aktivnosti, često na aktivnosti samih sportaša, na primjer namjerno kršenje pravila igre i njegove implikacije. Druge vrste moralnih dilema u sportu uključuju procjenu pravila i principa, primjerice zabrana mnogih sportskih organizacija sportašima u vezi korištenja sredstava za poboljšanje učinka. Na apstraktnijem nivou, moralna pitanja se bave vrijednostima značajnim za same natjecateljske sportove: je li natjecanje u sportu moralno dopustivo ili čak poželjno, ili ono stvara neku vrstu sebičnosti koja je, kako primjećuje Simon, analogna usko shvaćenom obliku nacionalizma koji veli: »Za moj tim, pa bilo to ispravno ili pogrešno? Doprinosi li odlučna trka za pobjedom nasilnom ponašanju među navijačima? Ova i niz ostalih pitanja ukazuju na fundamentalne aspekte moralnih vrijednosti u sportu te zahtijevaju prepoznavanje prihvatljivih moralnih standarda i njihovu primjenu u sportu. Autor zaključuje da sport kao važan

segment života milijuna ljudi širom svijeta, ako se pravilno igra, pruža vrijednosti od trajnog značaja: kroz sport možemo naučiti savladavati nevolje, cijeniti izvrsnost i aktivnosti zbog njih samih nezavisno od bilo kakve nagrade, cijeniti doprinos drugih čak i kada smo na suprotnim stranama i, najzad, razvijati i izraziti svoju moralnost, te ilustrirati sav značaj posvećenosti, integriteta, pravičnosti i hrabrosti. Kako sport naročito pretpostavlja značaj standarda – standarda igre i standarda ponašanja, neki moralni standardi su potrebni da bismo razlikovali sport kao onakav kakav on treba biti od degradacije sportske etike. Do ovih standarda može se doći i oni se mogu ispitati samo kroz neku vrstu kritičkog razmatranja koje je karakteristično za filozofsko ispitivanje.

Deborah G. Johnson svoju studiju pod nazivom *Kompjuterska etika* (2006) preporučuje ne samo kao udžbenik za studente informatike, koji bi, prema riječima autorice, već na samom početku trebali pročitati poglavlja o profesionalnoj etici, nego i kao jedno veoma sadržajno štivo namijenjeno nastavi u okviru nekih drugih studija, ili pak svima onima koje zanima široko polje susreta kompjuterske i informacijske tehnologije i etičkih pitanja. Knjigu čini osam poglavlja koja započinju nizom kratkih scenarija/slučajeva koji pružaju materijal za podučavanje etičkoj analizi. Poglavlja završavaju ponudjenim pitanjima za vježbu i popisom šire literature. U prvom poglavlju autorica ističe značaj kompjuterske etike ističući stav da etičke probleme u vezi s kompjutorima i informacijskom tehnologijom treba promatrati kao novu vrstu generičkih moralnih problema. Naime, iako se etika uvijek bavi ljudskim postupcima, tehnologija ipak rukovodi tim postupcima i omogućava individuama i institucijama da se ponašaju na način na koji to ne bi bilo moguće kada tehnologija ne bi postojala. Dok se u drugom poglavlju čitatelj se susreće sa pregledom tradicionalnih etičkih teorija, treće poglavlje se usmjerava na određenje profesionalne etike i raspravu o profesionalnim etičkim kodeksima. Autorica četvrto poglavlje započinje identificiranjem onoga što je moralno značajno i specifično u vezi s Internetom – globalna masovnost, doza anonimnosti i stalno reproduciranje. U ovom poglavlju raspravlja se i o hakiranju i hakerskoj etici. Peto poglavlje je posvećeno temi privatnosti – osobna privatnost ne samo kao individualno, već i socijalno dobro (značaj privatnosti za demokraciju). U šestom poglavlju autorica se bavi problemima vlasničkih prava nad kompjutorskim softverom, ispitujući filozofsku osnovu vlasničkih prava (argumenti iz prirodnog prava, utilitarni argumenti za vlasništvo i protiv njega) te za-

ključuje da je izrada nelegalne kopije vlasničkog softvera nemoralna zato što je ilegalna. U sedmom poglavlju studije iznose se brojni problemi u vezi s pripisanom odgovornošću, na primjer odgovornost za silovanje u igrici u virtualnoj realnosti, odgovornost u slučajevima kada softver zahtijeva donošenje odluka, zakonsku odgovornost Internet *providera*, kao i probleme rasplinjavanja odgovornosti i srodne probleme u vezi sa Internetom. Najzad, u posljednjem poglavlju koje je, kao i prethodno, posvećeno problemima globalne računalne mreže, autorica razmatra odnos Interneta i demokracije – Internet kao jedna demokratska tehnologija i kritika toga shvaćanja. Pored razmatranja značaja slobode izražavanja, autorica razmatra i problem takozvanog digitalnog jaza (sve veći jaz između onih koji imaju i onih koji nemaju – i između pojedinih zemalja, i unutar njih). Autorica ističe da nije pokušala ponuditi jedinu moguću ili jedinu adekvatnu etičku analizu nekog, u studiji izloženog problema, jer jedinih/konačnih odgovora na sve etičke probleme koje pokreće ova knjiga – nema. Deborah Johnson predlaže analizu koja ima za cilj dovesti do napretka u raspravi, ali ne i njenog okončanja.

Kako upućuje Dennis F. Thompson, osnovna tema njegove studije *Politička etika i javna služba* (2007) jest međusobna zavisnost etike i demokracije. Naime, politička etika na mnoge načine osigurava podršku demokratskoj politici – ona daje kriterije na osnovu kojih građani mogu bolje prosuditi djelovanja dužnosnika i mogu im pripisati odgovornost te ukazuje na potrebu za mehanizmima demokratske odgovornosti i pomaže u nadilaženju njihove glavne prepreke. S druge strane, demokratska politika podržava političku etiku – mnogi sporovi u političkoj etici se moraju u potpunosti ili bar djelomično razriješiti kroz neki oblik demokratskog procesa. Demokratski proces, pak, mora zadovoljiti izvjesna etička ograničenja, kao što je zahtjev za javnošću koji nalaže da dužnosnici djeluju prema principima koji mogu biti poznati svim građanima. Knjiga se sastoji iz sedam poglavlja: »Demokratske prljave ruke«, »Moralna odgovornost mnogo ruku«, »Zločin i kazna u javnoj službi«, »Zakonodavna etika«, »Privatni životi javnih zvaničnika«, »Paternalistička moć« i »Etika društvenih eksperimenata«. U prvom poglavlju autor razmatra *problem prljavih ruku* kao rezultat ogrješenja zastupnika građana, dužnosnika o opće/zajedničke moralne vrijednosti te implikacije ovog problema u demokratskoj politici. Mnogi od problema koji se razmatraju u narednim poglavljima knjige imaju istu strukturu kao i *problem prljavih ruku*. U drugom poglavlju autor upućuje na karakteristike organizacij-

ske prirode javne uprave koja stvara specifičan skup etičkih problema te *problem mnogo ruku*. Naime, budući da dužnosnici djeluju zajedno sa drugima u organizaciji, možemo jednostavno ne biti u stanju pripisati moralnu odgovornost bilo kome za odluke i politiku vlade. Zato se ovaj problem razmatra i u ostalim poglavljima knjige. Tako mnoge vrste praksi i politika vlade, kako upućuje autor, posebno one koje traju dulje vrijeme i imaju neplanirane posljedice, ne otkrivaju tragove odgovorne osobe. Ukratko, mnogi od problema koji se razmatraju u knjizi imaju strukturu *problema prljavih ruku* – riječ je o sukobu između dvije vrste principa koje javna uprava nameće svojim namještenicima. Tako dužnosnici koji krše zakon mogu ponekad zahtijevati imunitet pozivajući se na etiku, ali će im drugi etički principi taj imunitet odricati; dužnost zakonodavaca je služiti svojim biračima, ali i javnom dobru; iako svi dužnosnici imaju pravo na privatnost kao građani, ponekad moraju žrtvovati ovo pravo za dobrobit demokratske vlade; kako bi promovirali dobrobit nekih građana, dužnosnici mogu djelovati paternalistički, ugrožavajući slobodu baš tih građana; najzad, provodeći društvene eksperimente u traganju za pravednom socijalnom politikom, oni često moraju vidjeti građane samo kao sredstva itd. Riječju, svi problemi koji se s brojnih aspekata obrazlažu u ovoj studiji, predstavljaju odličan uvod u *političku etiku* koja je jedan od najvažnijih dijelova *primijenjene etike*.

Prema riječima urednika edicije, knjiga Igora Primorca *Etika i seks* (2007), predstavlja sistematsku studiju o prirodni i moralnom značaju ljudske seksualnosti, te o glavnim pitanjima seksualnog morala. U prvom dijelu knjige (prvih šest poglavlja), autor daje kritičku analizu ključnih koncepcija ljudske seksualnosti kao što su: gledište o seksu koje povezuje seks sa začecem i brakom, zatim romantični pristup seksu, razumijevanje seksa kao jezika tijela, hedonističko gledište/gledište »sirovog« seksa i, najzad, koncepcija koja se oslanja na tradicionalnu distinkciju između prirodnog i neprirodnog seksa i koja analizira pojam seksualne perverzije. U drugom dijelu knjige (narednih šest poglavlja), autor obrazlaže krucijalna pitanja seksualnog morala – monogamiju, preljub, prostituciju, homoseksualnost, pedofiliju, seksualno uznemiravanje i silovanje. Autor pledira za stanovište o »sirovom«/»sirovijem« seksu, te ukazuje da mnoge zabrane koje čine konvencionalni seksualni moral ne mogu preživjeti kritičko ispitivanje te da bi ih trebalo odbaciti. Primorac smatra da seksualna etika ne postoji jer seks nema poseban moralni značaj:

»Seks nema specijalan moralni značaj; on je moralno neutralan. Nijedan čin nije moralno dobar ili loš, ispravan ili pogrešan, samo zbog toga što je seksualni čin. (...) Ono što važi za izbore, činove i prakse u oblasti seksa jesu ista moralna pravila i principi koji važe u neseksualnim stvarima. U seksu, kao i u neseksualnim stvarima, možemo da povredimo, oštetimo, prinudimo, obmanemo ili eksploatišemo druge, ili izneverimo svoja obećanja i obaveze – a od nas se moralno zahteva da to ne radimo. Kad idemo protiv bilo kog od ovih zahteva, seksualna priroda našeg ponašanja ga ne čini ni više ni manje pogrešnim nego što bi inače bilo...« (Primorac, 2007: 226)

Opsežnu studiju Gregory E. Pencea *Klasični slučajevi iz medicinske etike – Opis slučajeva koji su uobličili medicinsku etiku, sa njihovom filozofskom, pravnom i istorijskom pozadinom* (2007) čine četiri tematske cjeline, odnosno osamnaest poglavlja. U uvodnom dijelu knjige autor ukratko obrazlaže etička razmatranja i etičke teorije u medicinskoj etici prateći povijesni pregled – od antičke etike vrlina, kršćanske etike, teorije prirodnog zakona i teorije društvenog ugovora, preko kantovske etike i utilitarizma do principalizma, feminističke etike – etike brige i zaključivanja zasnovanog na slučajevima. Naredna poglavlja daju iscrpnu analizu brojnih pitanja granica života, odnosno životnih pitanja kao što su abortus, eutanazija, asistirana humana reprodukcija, surogat materinstvo, komatozna stanja i definicija smrti, kloniranje, transplantacija organa, genetski eksperimenti. Pence precizno i detaljno obrađuje većinu slučajeva koji su odredili najprije američku, a potom i svjetsku praksu u navedenim osjetljivim pitanjima – na primjer, podsjetimo na formiranje prvog etičkog komiteta početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća u Seattlu (SAD) kada je trebalo odlučiti kome će od 15000 bubrežnih bolesnika biti dostupan prvi i tada jedini aparat za dijalizu. Praksa etičkih komiteta ubrzo je postala uobičajena i u drugim državama SAD, a kasnije i širom svijeta. U prvom dijelu knjige pod nazivom »Klasični slučajevi o smrti i umiranju«, čitatelj se upoznaje sa problematikom komatoznih stanja kroz slučajeve Karen Quinlan i Nancy Cruzan sagledavajući, pored usko medicinskih, i etičke i pravne aspekte ovih slučajeva. U ovom dijelu studije, Pence obrađuje i etička pitanja u vezi s problematikom smrti uz pomoć liječnika na primjerima legalizacije eutanazije u Oregonu (SAD) 1998. godine i potpune legalizacije smrti uz pomoć liječnika u Nizozemskoj 2001. godine. Drugi dio studije, pod nazivom »Začetak života – klasični slučajevi«, donosi detaljno obrađene probleme vezane uz abortus, asistiranu reprodukciju i kloniranje, dok se u trećem dijelu, pod nazivom »Klasični slučajevi o istraživanju i eksperimentalnim terapijama«, Pence orijen-

tira na analizu nekih trendova i etičkih pitanja u suvremenim istraživanjima na životinjama te na etička pitanja i probleme eksperimenata na ljudima – njemački nacisti i medicinsko zlo, studija o Tuskegee slučaju (The Case of Tuskegee Syphilis Study) i, najzad, na etička pitanja i probleme transplantacije organa. Posljednja četiri poglavlja studije uvode čitatelja u teme vezane uz individualna prava i javno dobro, kao što su problemi zatvaranja osoba u psihijatrijske ustanove protiv njihove volje, etička pitanja i genetske bolesti, sprječavanje globalnog širenja AIDS-a i mogućnosti reforme američkog zdravstvenog sistema. Knjiga je obogaćena i odjeljcima o preporučenoj literaturi koji se nalaze na kraju svakog poglavlja i predstavljaju dobar putokaz čitateljima, prvenstveno nastavnicima i studentima, u pravcu daljeg istraživanja srodnih tema. Kako zaključuje urednik edicije, ono što je, pored ostalog, dragocjeno u knjizi, je presjek vremena, a koji se odnosi na važne promjene koje su se dogodile u pogledu našeg odnosa prema životu i smrti.

Kako navodi Dale Jacques, autor knjige *Novinarska etika – moralna odgovornost u medijima* (2007), u ovoj studiji, namijenjenoj u prvome redu studentima koji pohađaju nastavu primijenjene etike, primijenjenog novinarstva, ali i svima onima koji su zainteresirani za moralne probleme sa kojima se suočavaju profesionalni novinari, kritički se ispituju ključni pojmovi i tipični načini odlučivanja u novinarskoj etici. U knjizi se razmatraju ne samo moralne dileme s kojima se susreću profesionalni novinari koji proizvode vijesti, već i njihov utjecaj na čitatelje/slušatelje/gledatelje koji ih primaju. Svaka tema u studiji je ilustrirana suvremenim primjerima iz novinarske prakse uz podatke o povijesti, na primjer slučaj 9: »Pritisak vlade na štampu u Meksiku«, slučaj 13: »Sloboda štampe (ili njen nedostatak) širom sveta (Drugo međunarodno rangiranje slobode štampe u svetu, oktobar 2003.)«, slučaj 30: »Novinarska etika i moć uredničkog mišljenja« itd. Nakon svakog prikazanog slučaja, autor daje set pitanja i rezime koji mogu pomoći studentima u izoštavanju osjetljivosti za moralne dileme i implikacije koje ima donošenje moralnih odluka u okviru novinarske profesije. Knjiga se sastoji iz uvoda, devet poglavlja i pogovora, a obogaćena je i dodacima – čine ih: *Etički kodeks Društva profesionalnih novinara*, *Međunarodna federacija novinara Deklaracija o principima ponašanja novinara*, *Etički kodeks Udruženja novinarskih urednika* i *Etički kodeks i kodeks profesionalnog ponašanja Udruženja urednika radio-televizijskih vijesti*. Ukratko, uvodeći čitatelja u teme izložene u poglavljima pod nazivima:

»Govorenje istine u javnom interesu«, »Novinarska prava i odgovornosti«, »Moralni ideali i svakodnevna novinarska stvarnost«, »Sloboda štampe«, »Cenzura i uskraćivanje informacija radi višeg dobra«, »Zaštita poverljivih izvora«, »Novinarstvo i poštovanje privatnosti«, »Objektivnost, subjektivna perspektiva i predrasude« i »Slobode i obaveze urednika«, autor cjelokupnu novinarsku etiku sažeto predstavlja kao obaveze novinara da u najvećoj mogućoj mjeri izvještavaju istinito o stvarima relevantnim za javni interes. Ideje izložene u studiji nude, kako upućuje autor, jednu sistematsku teoriju moralnih prava i odgovornosti novinara, zajedno sa zbirkom problema koje treba razmatrati u tekućim raspravama o novinarskoj etici. Autor smatra da se profesionalni etički kodeksi ne mogu uzimati kao posljednja riječ o ovom predmetu, iako oni mogu pružiti materijal za filozofsku refleksiju. S obzirom na to da filozofi mogu analizirati principe koje su sami novinari predložili kako bi ustanovili granice između moralno prikladnog i moralno neprikladnog ponašanja prilikom izvještavanja, argumenti razmatrani u knjizi nisu namijenjeni samo novinarima, već svima koji prate rad novinara ili o njemu ovise. Najzad, autor zaključuje da su pitanja koja se tiču kvalitete novinarstva u krajnjoj liniji sva pitanja novinarske etike, pitanja o tome kako obavljati posao koji se zahtjeva od novinara na način koji odražava vrijednosti istine i rada za javno dobro.

»Svaka osoba ima koristi kad novinari vrše svoju dužnost u skladu sa standardima novinarske etike, sve dok novinari štite moralna prava i moralne obaveze slobodne štampe u slobodnom društvu.« (Jaquette, 2007: 385)

Umjesto zaključka, a nakon prikaza nekih izdanja edicije *Primenjena etika*, navodimo shvaćanje primijenjene, odnosno praktične etike, koje iznosi Deborah Johnson, a prema kojem je praktičnu etiku najbolje shvatiti kao onu domenu u kojoj teorija i stvarne životne situacije »pregovaraju«.

»Iako se oslanjamo na moralne pojmove i teorije, mi moramo da ih tumačimo i da tragamo za njihovim implikacijama u konkretnim situacijama sa kojima se suočavamo. U praktičnoj etici delujemo u oba pravca – i od teorije ka kontekstu, i od konteksta ka teoriji. A često jedna teorija ili više njih osvetle neko praktično pitanje, dok u drugim slučajevima hvatanje u koštac sa praktičnim problemom dovodi do novog teorijskog uvida.« (Johnson, 2006: 26)

Sandra Radenović

Dževad Hodžić

Odgovornost u znanstvenotehnoškom dobu

Tugra, Sarajevo 2008.

Kada pogledate naslov ove knjige, on sam po sebi može ponukati na misao: »Zar još jedna na istu temu?« Hoće li otvoriti korice ili ne, ovisi o čitatelju. A kakve su nam čitalačke navike, najčešće se događa da ukoliko nam knjigu netko ne preporuči ili ne znamo ime autora, ili to nije jedna od onih knjiga o kojima se govori i koje su »in«, da takvi naslovi, sa već više puta obrađenim temama, kod »kritičarsko-znanstvene« publike ne prođu uvijek dobro.

Zahvaljujući takvom stavu naše kritičarske i čitalačke publike, možemo ostati prikraćeni za zaista vrijedno čitanje. Još više, možemo propustiti knjigu koja zaista zaslužuje ne samo da bude pročitana, nego i uzeta kao referentna za to kako treba pisati o nekim temama, kako ih promišljati, kako zadržati objektivnost u razumnoj mjeri, a pritom se ne određi svog uvjerenja u ime tzv. »prihvatljivog dijaloga«. Dakle, neovisno o prepoznatljivosti naslova i teme, ponovimo još jednom, ovdje se radi o knjizi čije pojavljivanje ne samo da zaslužuje pažnju, već je treba čitati u kontekstu prethodno rečenog.

Promišljajući o odgovornosti, autor promišlja i o vlastitoj odgovornosti i posljedicama koje slijede iz onoga što govori, piše, tvrdi i na što upućuje. Jednako ozbiljan pristup primjetan je i prilikom upućivanja na odgovornost prilikom selekcije stavova korištenih za izvodeenje dokaza ili tvrdnji. Hodžić, analizirajući odgovornost kao kategoriju po kojoj se može procijeniti nečija moralnost ili nemoralnost, nečija etička utemeljenost ili neutemeljenost, čitatelju ostavlja dovoljno prostora za osobnu refleksiju na stavove izložene u knjizi. Istovremeno se čitatelja navodi na promišljanje o vlastitim postupcima vezanima uz tehnologiju i korištenje tehnološkog znanja. Hodžić postavlja pitanje o moralno-etičkim implikacijama znanstvenog rada, iako se pritom manje usmjerava na tematiziranje specifičnih kulturnoloških uvjeta koji utječu na odluke o raspolaganju određenim znanstvenim rezultatom i njegovoj primjeni, kao i pitanju nekritičkog priklanjanja rezultatima i postignućima znanstvenog rada.

No, upravo odsustvo naglašavanja ovog aspekta čitatelju, no i onima kojima se upućuju ovakva pitanja, daje prostor za otvaranje sljedećeg: na kome je odgovornost za određena

djelovanja u znanstveno-tehnološkom dobu? Je li na onima koji nam, koristeći patentna prava, nameću određene proizvode, ili na nama koji potihlo prihvaćamo takvo stanje? Time je Hodžić postavio i pitanje uporabe termina 'tehnologija'. Ono što je sasvim sigurno u vezi ovoga termina je činjenica da smo došli u situaciju da više ne govorimo o (bio)tehnologiji, već o tehnologiji (tehnič) bioinformiranja! Drugačije rečeno, čini se da nas Hodžić implicitno vraća na pitanje postavljeno već u *Vrlom novom svijetu*, gdje Huxley upozorava što će nam se dogoditi budemo li se reproducirali ili dozvolili da nas reproduciraju i oblikuju prema zamišljenim standardima.

Prihvati li se prethodno kao jedna od osnovnih autorovih intencija, onda je sasvim jasno zašto se Dževad Hodžić odlučio za upravo ovakav naslov. Isticati temu odgovornosti znači naglašavati da odgovornost ne prestaje objavljivanjem rezultata istraživanja, nego je povezana i sa mogućim posljedicama njihove primjene. Čini se da je autor uspio doprijeti do srži pitanja o tome što je to odgovornost, kako je treba zahtijevati i tko uopće ima pravo zahtijevati odgovornost od bilo koga, pa i od znanstvenika? Hodžić konstatira da nam je tehnološki napredak potreban, da živimo u tehnološkom dobu te da i dalje treba razvijati znanstvenoistraživački rad, širiti nove spoznaje i koristiti ih. Ono što, međutim, predstavlja problem je sam način provođenja znanstvenih istraživanja – jesu li usmjerena k povratku čovjeka sebi ili su primarno diktirana tržišnim potrebama? U tome smislu pitanje nije samo treba li ili ne treba biti odgovoran i tko sve treba biti odgovoran za ono što nam se događa u znanstveno-tehnološkom dobu, nego treba razmotriti i same ciljeve i usmjerenja znanosti.

Autor ukazuje na činjenicu da se znanstveni rad počeo odvijati, s jedne strane, »larpur-lartistički«, dok nas, s druge strane, tržište usmjerava samo na pojedine spoznaje pretvarajući nas u pukog konzumenta znanstvenog proizvoda. Postavljajući pitanje moralnih, etičkih, a samim time i političkih implikacija iz onoga što se odvija oko znanosti, u znanosti i iz znanosti, Hodžić implicira jedno od suštinskih pitanja: tko tu kome treba biti servis? Time otvara i područje rasprave o korištenju spoznaja o, primjerice, DNK lancu za usavršavanje nanotehnologije koja nas, što modifikacijom ishrane, što medikamentizacijom, sve više pretvara u pokusne kuniće. Je li tehnički napredak praćen i povećanom odgovornošću? Na stranicama knjige Hodžić definira osnovnu dilemu: je li tehnološki razvoj dio politike ili je biopolitika, koja određuje političke poteze, opterećena time da barem

u javnosti izgleda bioetički utemeljena i održiva na duge staze? Iako se ne može reći da se direktno bavi tim pitanjima, autorov stav o tome čini se jasnim s obzirom na izloženu argumentaciju i navedene autore.

Knjiga *Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu* nastoji na ponešto drugačiji način prići bioetičkim pitanjima, kao i temi odgovornosti. Naime, mnogo se govori kako o etici tako i o bioetici te se često mogu čuti pozivi za etičkim pristupom u znanosti, no pritom se često propušta postaviti pitanje o osobnoj odgovornosti u konkretnom djelovanju u smislu kritičkog prosuđivanja ponuđenog nam znanstvenog rezultata. Koliko smo mi sami zapravo biopolitički osviješteni i *pismeni*? Tako Hodžić posvećuje pažnju povezanosti politike i znanstvenog rada te biopolitizaciji znanosti u smislu njenog uvlačenja u tržišne odnose. Posebno značajnim pokazuje se autorovo uvođenje u raspravu o suverenitetu i integritetu pri čemu se ocrtava i pitanje egoizma pojedinca kroz vlastitu aktualizaciju u svijetu, reflektirano kroz odgovorno korištenje ponuđenog znanja. Još više, to je, u stvari, pitanje upotrebljivosti znanja u umanjanju (ne)odgovornosti korisnika. Hodžić je pokušao temeljito prići problemu odgovornosti i u tome je u velikoj mjeri i uspio. Na kraju ostaje za upitati se: je li problem odgovornosti subjektivan problem ili objektivan? Naime, klasično objašnjenje bi bilo da je odgovornost, i sposobnost da ju se preuzme, pitanje subjektivnog karaktera onog koji o njoj govori i koji je pokušava preuzeti. Subjektivna je i po tome što je stupanj odgovornosti često određen stupnjem svijesti onih na koje se ona odnosi, isto koliko i razina otvorenosti svijesti onih koji je procjenjuju. Subjektivna je i po tome što postaje dio nas onoliko koliko smo mi u stanju objektivno se odnositi prema njoj, jer kada smo javni onda smatramo da to nije subjektivno. No, ostavši sami sa sobom, shvaćamo je kao nešto što najčešće manjka drugima. U postavljanju relacija spram subjektivnosti i odgovornosti, čini se da se autor u konačnici propušta izjasniti dopušta li inzistiranje na potrebi za podjelom odgovornosti zapravo i mogućnost nečeg poput subjektivnog izbjegavanja odgovornosti za znanstveni rad i rezultat. U tome smislu, iz vida se ne smije ispuštiti elementarna postavka: za tematiziranje odgovornosti preduvjet je definiranje orijentira za njeno procjenjivanje. U međudnosu politike, znanosti i filozofije, politika mora biti vođena strana, a ne obrnuto. Autor, dajući okvirni pregled određenih pitanja u vezi znanja, tehnologije i biotehnološke prakse, koristi ih kao osnovu za druga ukazivanja, manje se usmjeravajući na dijagnosticiranje trenutnog stanja i predlaganje mogućih izlaza i od-

govora. (Zanimljiv takav pristup ponudila je, primjerice, Iva Rinčić Lerga u knjizi *Bioetika i odgovornost u genetici* gdje je, sužavajući polje provjere stanja bioetike i politike na tom planu, ponudila mogući način odgovaranja za odsustvo odgovornosti.)

Sasvim na kraju, može se još jednom podvući da riječ ‘odgovornost’ sadrži i riječ ‘odgovor’. Je li to ponukalo autora da upravo tako naslovi svoju knjigu? Jer ako je to bio mogući razlog, onda je sasvim jasno da je, iako je naveo svoj zaključak, odabir odgovora na pitanje što je odgovornost na kraju ipak prepustio onima koji je budu proučavali ili se pozivali na nju u određenim okolnostima. Hodžić ima svoj stav o odgovornosti i neodgovornosti u znanstvenotehnološkom dobu, no ostaje nedorečenim otvara li trećom decentralizacijom slike svijeta i pitanje o tome trebamo li se vraćati na pitanje opravdanosti subjektivnosti u vrijeme zalaganja za poštovanje individualnosti, osobito pod pritiskom da se svaka individua mora

uključiti u svijet kao dio svojeg kolektivnog identiteta i pripadnosti. Ovo pak, s druge strane, otvara pitanje: nije li time što nam se nameće određeni model našega oblikovanja zapravo dan odgovor i na pitanje zašto se i dalje nastoji razvijati, primjerice, umjetna inteligencija (a da se pritom ne pita jesu li oni koji predstavljaju »učitelje« robotima dobar model)? Postoji li mogućnost izbora u situaciji u kojoj su mjerodavni sami određeni vlastitim vrijednosnim sistemom ili vlastitom potrebom za formiranjem, oblikovanjem mišljenja i ponašanja prema vlastitom razumijevanju svijeta i svojoj mjeri? U zaoštrenijem obliku može se pitati: nismo li mi ti koji ostale smještavamo u ludnicu kako bi bili sigurni da mi sami nismo ljudi, ili smo, s druge strane, samo jedna nuspojiva smještena u stakleniku gdje netko odozgora promatra kako u kući pravimo staklene mravinjake?

Dejan Donev